

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 85^e jaargang • oktober 2012 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 5

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Utrechtse beelden ontsnapt aan de Beeldenstorm

Zoektocht naar goddelijke orde in de Dom

Aan tafel bij Keizer Wilhelm II in Huis Doorn

deze reclame wordt
u aangeboden door

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Utrecht Verrast

Utrecht Verrast organiseert op zaterdag 10 november een verrassende
stadswandeling over het leven van Utrechts schutspatroom Sint Maarten.

Tijdens een wandeling van anderhalf uur komt u meer over deze heilige te
weten en bezoekt u bijzondere locaties. U ziet en hoort hoe aan zijn gedachte-
goed, samen delen en solidariteit, vandaag de dag invulling wordt gegeven.

*Meer informatie over deze inspirerende wandeling
leest u op www.utrechtverrast.com*

Historische workshops in het hart van Nederland

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen
van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets
Grafiservices is gespecialiseerd in
vellen offset en bedient zijn nationale
en internationale opdrachtgevers
vanuit twee locaties. Van advies tot
persoonlijke begeleiding van pre-media,
nabewerking, pre-distributie tot
distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets Grafiservices is onderdeel van Roto Smeets Group.

Uw aannemer:

- flexibele organisatie***
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding***
- tevreden klanten bepalen ons succes***
- wij doen wat we zeggen***
- grote betrokkenheid bij klant en project***
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest***

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

116

Marieke van Vlierden

'Gewrochte beelden vergult off onvergult'

Middeleeuwse Utrechtse beeldhouwkunst 1430-1530

121

Signalement

122

Maria Lamslag

Een goddelijke orde in de Dom

De tekeningen van steenhouwer Johannes Flentge

128

Maarten W. van Boven

Ridders Duitse Orde in gevecht met Napoleon

Boekbespreking

130

Bram van den Hoven van Genderen

Tuinenburg bij Soest

vroeg voorbeeld van een Utrechtse buitenplaats

135

Wendy Landewé

'Een ademtocht uit de ouder keizerlijke heerlijkheid'

De culinaire gewoonten op Huis Doorn 1920-1941

Aan tafel met 5

139

Agenda en berichten

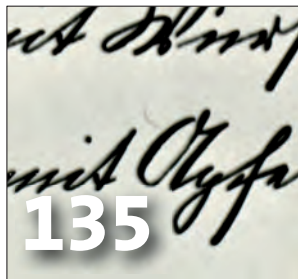
Ontsnapt aan de Beeldenstorm

Tussen 1430 en 1530 bloeide de Utrechtse beeldhouwkunst als nooit tevoren. Vijftig jaar later werd een groot deel ervan vernietigd tijdens de Beeldenstorm. Een tentoonstelling in Museum Catharijneconvent is gewijd aan beelden die, al dan niet gehavend, overleefden. Hoe mooi is een Maria zonder neus?

Op zoek naar de Dom-code

Schuilt er een goddelijke orde in gotische bouwwerken als de Dom? De Utrechtse steenhouwer Johannes Flentge, jaren lang betrokken bij de restauratie van de Domtoren, was ervan overtuigd. In tekeningen met een duizelingwekkende wirwar aan lijnen probeerde hij het bewijs te leveren.

Teufel-Salat und Schweden-Bombe

'Vlees, groente, fruit', zo eenvoudig was het menu meestal van de maaltijden die de verbannen Duitse keizer Wilhelm II nuttigde op Huis Doorn. Maar wel altijd van een rijk gedekte tafel. Enkele malen, tijdens uitgebreide festiviteiten, werd er luxueus getafeld en bespeurden de aanwezigen 'een ademtocht uit de oude keizerlijke heerlijkheid'. Laatste aflevering uit de serie Aan tafel met.

□ FOTO OMSLAG: MEMORIETAFEL MET MARIA LACTANS, JACOBUS DE MEERDERE, BARBARA EN KANUNNIK, ATELIER MEESTER VAN DE UTRECHTSE STENEN VROUWENKOP, 1510-1520. CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT | IMAGE & COPYRIGHTS CMU, ERNST MORITZ.

Vanaf 16 november is in Museum Catharijneconvent een bijzondere expositie te zien van beelden die (gedeeltelijk) ontsnapt aan de verwoestingen van de 16e-eeuwse Beeldenstorm. Een groot deel is afkomstig uit Utrecht, waar de beeldhouwkunst tussen 1430 en 1530 een opmerkelijke bloei beleefde.

1. Judaskus, reliëf uit de Petruskerk te Doorn, omgeving Meester van de Utrechtse Stenen Vrouwenkop, ca. 1525.

□ RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED, AMERSFOORT.

Over elk verhaal van de Noord-Nederlandse, middeleeuwse beeldhouwkunst valt de schaduw van de beeldenstormen die in de periode 1566-1580 driemaal over ons land raasden. Bovendien werd in de Noordelijke Nederlanden vanaf 1580 alleen nog de uitoefening van de gereformeerde godsdienst toegestaan. De tot dan toe kostbaar ingerichte kerken werden vanaf dat moment geschikt gemaakt voor de nieuwe eredienst en van hun luister ontdaan. Van de rijke laatmiddeleeuwse sculptuurproductie bleef zo, ook in Utrecht, vrijwel niets bewaard.

Het is daarom heel bijzonder dat in de tentoonstelling *Ontsnapt aan de Beeldenstorm* een glimp van deze oude glans zichtbaar zal zijn.¹ Het is slechts een 'echo of what was'², maar wel een hoogst indrukwekkende echo. Deze is niet alleen zichtbaar in de ruim 90 topstukken uit binnen- en buitenland, maar zelfs nog in enkele zwaar gehavende, rijk beschilderde fragmenten die in de tentoonstelling zijn opgenomen, zoals de reliëfs uit de Maartenskerk te Doorn (ca. 1525), die tijdens de 16e-eeuwse troebelen ten onder gingen (afb. 1).

Utrechtse beeldhouwkunst³

Vanaf het midden van de 14e eeuw zijn de eerste beeldhouwersnamen bekend uit archiefbronnen. Maar natuurlijk was er al eerder beeldhouwwerk in Utrecht, dat immers als enige bisschopszetel de belangrijkste stad was in de Noordelijke Nederlanden. Na omvangrijke romaanse bouwcampagnes waarin rondom de oude Domkerk de Janskerk, de Pieterskerk, de Mariakerk en de Paulusabdij werden opgetrokken, werd in 1254 de eerste steen gelegd voor de huidige, gotische Dom. Terwijl voorheen reizende bouwplougen de werkzaamheden uitvoerden en beeldhouwwerk spaarzaam van elders werd geïmporteerd, werd er nu een permanente bouwloods ingericht. Hier vervaardigden de

'Gewrochte beelden vergult off onvergult'

Middeleeuwse Utrechtse beeldhouwkunst 1430-1530

steenhouwers de gecompliceerde gotische bouwstenen en sculpturen en van daaruit ontwikkelde zich de Utrechtse beeldhouwkunst.

Pas in de loop van de 15e eeuw lijkt deze tot volle bloei te komen. Tot de vroegste overgeleverde werken behoren fragmenten van tufstenen apostelen, die waarschijnlijk deel uitmaakten van een reeks beelden van het doksaal (stenen koorafscheiding) in de voormalige Salvator- of Oudmunsterkerk. Dombouwmeester Willem Boelre voerde deze opdracht uit in het eerste kwart van de 15e eeuw. Het buitengewoon verfijnde doksaal in de Joriskerk te Amersfoort werd echter nog vervaardigd door meesters van elders (afb. 2). Het is in fasen ontstaan tussen 1420 en 1450 en toont stilistisch Keulse invloeden.

In het laatmiddeleeuwse Utrecht stonden maar liefst vijf kapittelkerken en tientallen kloosters, parochiekerken en kapellen. De bouwactiviteiten die hiermee samengingen en de rijke geestelijkheid die hieraan was verbonden, maar ook de vele burgerinstellingen

zoals de gilden, vormden een goede voedingsbodem voor een rijke culturele productie. Minstens zestig beeldhouwers ofwel beeldsnijders waren in de periode 1430-1530 actief. Het hoogtepunt lag aan het begin van de 16e eeuw, toen maar liefst 29 beeldhouwers tegelijkertijd in Utrecht werkten.

Materialen en meesters

De Utrechtse beeldhouwers maakten beelden van hout en van steen. Velen waren gevestigd aan het zuidelijk deel van de Oudegracht. Uit hun ateliers klonken de geluiden van zagen en raspen en van hamers waarmee gutsen en beitels werden aangeslagen. De meesters bewerkten vooral eikenhout, zowel inlands als ingevoerd vanuit het Baltische gebied. Als steensoort werd het Duitse Baumberger zandsteen veel gebruikt, maar voor zeer verfijnd beeldhouwwerk werd vanaf ca. 1500 uit het huidige België Avendersteen ingevoerd. In 1501-1502 leverde de beroemde Zuid-Nederlandse steenhouwer Mattheus Keldermans 602,5 voet aan de Domfabriek.⁴ De gewelf-

Bezoek beeldtentoonstelling

De tentoonstelling *Ontsnapt aan de Beeldenstorm* is tot stand gekomen in samenwerking met het Suermondt-Ludwig-Museum te Aken en vindt plaats in Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38 in Utrecht, van 16 november 2012 tot 24 februari 2013 en reist daarna door naar Aken. Het museum is geopend van dinsdag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur en op zaterdag, zon- en feestdagen van 11.00 tot 17.00 uur.

Leden van Oud-Utrecht ontvangen begin december twee vrijkaarten en *Catharijne*, het Vriendenmagazine van het museum met daarin veel aandacht voor de tentoonstelling. Bovendien wordt er op drie middagen een speciale rondleiding voor hen georganiseerd.

schotels uit de Librije van de Utrechtse Domkerk (afb. 3) en de reliëfs uit de Maartenskerk te Doorn (afb. 1) zijn uit deze steensoort gehouwen. Deze sculpturen zijn gepolychromeerd: veelkleurig beschilderd en verguld en/of verzilverd. Dit was in de Middel-

2. Doksaal, Joriskerk Amersfoort, onder Keulse invloed, ca. 1420-1450.

□ FOTO: KAREL EMMENS.

eeuwen gebruikelijk. In een Utrechts raadsbesluit uit 1410 wordt dan ook gesproken van 'gewrochte beelden vergult off onvergult'. Deze kostbare afwerking, die meestal werd uitgevoerd door een schilder, kon soms echter nog jaren op zich laten wachten. Zo is bijvoorbeeld van het voormalige Mariaretabel (altaarstuk), gemaakt voor de kapel van de Illustre-Onze-Lieve-Vrouwebroederschap in de St.

3. Symbool van de Evangelist Marcus (leeuw); één van de gewelfschotels uit de librije van de Utrechtse Domkerk, Jan van Schayck, 1497.

□ LONDEN © VICTORIA AND ALBERT MUSEUM / V&A IMAGES.

Jan in 's-Hertogenbosch, bekend dat dit pas in 1508-1510 werd beschilderd. En dat terwijl het al in 1475-77 door de Utrechtse meester Adriaen van Wesel (ca. 1417-ca. 1490) was gesneden. Hij is één van de weinige Utrechtse beeldsnijders die niet alleen in de archieven wordt genoemd, maar waaraan ook overgeleverde beeldhouwwerken kunnen worden toegeschreven. Tot die werken behoort het aandoenlijke groepje van het Christuskind dat zijn vader Jozef in de timmermanswerkplaats helpt met het uitmeten van een balk. Moeder Maria zit op de achtergrond te lezen (afb. 4). Een dergelijk ingetogen, levensecht tafereel is karakteristiek voor zijn oeuvre. Het is mogelijk uit de omlijsting van bovengenoemd Mariaretabel afkomstig. Jan van Schayck is een tweede Utrechtse beeldhouwer waaraan werk toe te schrijven is. Hij was tussen 1494 en 1523 actief en maakte onder meer in 1497 de consoles en bovengenoemde gewelfschotels in de librije van de Utrechtse Domkerk (afb. 3). De engelconsoles bevinden zich nog ter plaatse, maar de gewelfschotels (vier evangelistensymbolen en vier kerkvaders rondom God de Vader) raakten verspreid. Acht bleven er bewaard en zijn in de tentoonstelling voor het eerst weer samen te zien.

Multifunctionele beelden

Net als veel andere religieuze afbeeldingen dienden middeleeuwse sculpturen als illustratie van het Bijbelverhaal. Ze wekten de gelovigen bovendien op om de deugden van de afgebeelden na te volgen en werden gebruikt als ondersteuning bij meditatie en gebed. Daarnaast konden ze een functie hebben in de liturgie. Zo ontstonden monumentale uitbeeldingen van de Graflegging van Christus uit het gebruik om tijdens de Avondmis op Goede Vrijdag een kruisbeeld of gewijde hostie (het lichaam van Christus) op symbolische wijze te begraven in het 'heilig graf', om deze op Paasmorgen weer ceremonieel te verheffen. In de Domkerk bleef het Heilig Graf deels bewaard en ook uit het Vrouwenklooster te Oostbroek bij De Bilt zijn fragmenten van een indrukwekkende Heilig Grafgroep overgeleverd (afb. 5).

Een niet bewaard gebleven beeld van de Heilige Jacobus kwam op een heel bijzondere manier in de Mariakerk terecht, namelijk als boetedoening. De Utrechtse burger Jan Dirksz. was op 24 april 1475 veroordeeld omdat hij Petrus Ramp, kanunnik van St. Marie, in een gevecht levensgevaarlijk had verwond. Jan Dirksz. werd veroordeeld tot het betalen van de dokterskosten, het vragen van vergiffenis én het schenken van een beeld. Ramp koos voor een uitbeelding van de Heilige Jacobus, die waarschijnlijk gemaakt werd in het atelier van Adriaen van Wesel. De kanunnik overleed in 1488 en werd bij zijn beeld begraven. Uiteindelijk viel het ten prooi aan de Beeldenstorm en bleef alleen de console met zijn wapen bewaard. Opdrachtgevers voor sculpturen konden individuen zijn, geestelijken of leken, maar ook broedersschappen of gilden. Beelden hadden een belangrijke rol in de middeleeuwse dodengedachtenis ofwel memoriacultuur. Deze kwam voort uit het geloof in het vagevuur, waar de gewone mens na zijn overlijden zijn zonden moest uitboeten, voordat hij naar de hemel ging. De tijd in het vagevuur kon worden bekort door het verrichten van goede werken, waartoe ook het schenken van beelden aan reli-

gieuze instellingen werd gerekend. In ruil daarvoor ontving de schenker gebeden, missen en andere memoriediensten voor het zielenheil. Op zogenaamde memorietafels bevinden zich naast de religieuze hoofdvoorstelling gebedsportretten van diegenen die werden herdacht. In een bijbehorende tekst werden de naam en sterfdatum van de geportretteerde vermeld evenals een oproep tot gebed.

Utrechtse specialiteiten

Typisch Utrechtse memorietafels zijn steenreliëfs met halffiguren, zoals dat voor een onbekende kanunnik uit de collectie van het Centraal Museum (zie omslag van dit nummer). Onderaan in het midden is de overledene afgebeeld, als kanunnik herkenbaar aan de almuis: het bontmanteltje dat over zijn arm hangt. Door zijn beschermheiligen Jacobus de Meerdere en Barbara wordt hij aanbevolen bij Maria die het Christuskind de borst geeft. Deze memorietafel uit de voormalige Mariakerk werd rond 1510-1520 gehouwen in het atelier van de zogenaamde Meester van de Utrechtse Stenen Vrouwenkop (werkzaam ca. 1490-1525).

Natuurlijk voerden de beeldhouwers niet alleen kerkelijke opdrachten uit. Een Utrechtse specialiteit waren ook de stenen schoorsteenfriezen die de haard van menig rijk burgerhuis sierden. Maar kostbaar gepolychromeerde en vergulde houten en stenen beelden waren voor de gewone man uiteraard veel te duur. De 'beeldenbackers' of 'heiligendruckers' die in serie goedkope pijpvaard beelddjes maakten, voorzagen in zijn behoefte. Tientallen beelddjes van Christus, Maria en heiligen zijn in Utrecht bij opgravingen aan het licht gekomen. Maar ook pijpvaard beelden konden in groot formaat worden vervaardigd en kostbaar beschilderd. Een zeldzaam voorbeeld hiervan is een 90 cm hoge Maria met kind uit het Stedelijk Museum te Zwolle, uit het derde kwart van de 15e eeuw (afb. 6).

Teloorgang Utrechtse beeldhouwkunst

Aan het eind van de 15e eeuw was het werk van de Utrechtse beeldhouwers tot ver over de stadsgrenzen bekend. Behalve het bovengenoemde Maria-

4. Jozef in de timmermanswerkplaats, Adriaen van Wesel, ca.1475-77

□ MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT. FOTO RUBEN DE HEER

retabel voor de Janskerk te 's-Hertogenbosch leverde Adriaen van Wesel ook retabels en beelden voor kerken

en kloosters in Delft en Zwolle. Een stenen grafmonument voor de aartsbisschop van Trier werd rond 1475

5. Heilig Grafgroep uit het benedictinessenklooster van Oostbroek, Utrecht, 1494

□ CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT. IMAGE & COPYRIGHTS CMU, ERNST MORITZ

6. *Pijpaarden Maria met kind, Utrecht, derde kwart 15e eeuw.*

□ COLLECTIE STICHTING EMMANUELSHUIZEN, STEDELIJK MUSEUM, ZWOLLE. FOTO STEDELIJK MUSEUM, ZWOLLE

besteld bij de Utrechtse beeldhouwer Claes Myert en als een bouw pakket via de Rijn en de Moezel van Utrecht naar Trier vervoerd. Altaarstukken uit het atelier van de Meester van de Utrechtse Stenen Vrouwenkop belandden via de handel zelfs helemaal in Noorwegen.

In de 16e eeuw voltrokken zich in Utrecht (en elders) echter grote veranderingen. Zo ging het vanaf ca. 1520 economisch slechter, waardoor beeldhouwers zich genoodzaakt zagen om naar andere inkomstenbronnen te zoeken. Tielman Tap, die in 1549 het grafmonument maakte van de Utrechtse Domproost Philibert Naturelli had een bijbaan als waard in de herberg van zijn schoonouders. Bisschop Hendrik van Beieren droeg in 1528 zijn wereldlijke macht

over aan Karel V. Utrecht werd vanaf toen bestuurd door het Habsburgse huis. Cultureel deed de Renaissance zijn intrede in de stad, met beroemde kunstenaars als de Zuid-Nederlandse beeldhouwer Colijn de Nole (†1558) en de Utrechtse schilder Jan van Scorel (1495-1562), die zoals velen met hem in Italië kennis maakte met de kunst van de Klassieke Oudheid.

Op religieus gebied raakten de verhoudingen steeds meer gespannen. Theologen van de reformatie waren fel gekant tegen het gebruik van afbeeldingen. Zij hechtten geen geloof meer aan de vele wonderen in de heiligenlevens en interpreteerden de tekst van het Oude Testament letterlijk, inclusief het verbod op het maken en vereren van beelden, genoemd in het Tweede Gebod. Deze spanningen ontladden zich in de beeldenstormen en toen in 1580 de Noordelijke Nederlanden de band met hun katholieke Habsburgse landsheer verbraken, werd de gereformeerde godsdienst als enige officieel erkend. De kerken werden ontruimd en heringericht voor de protestantse eredienst. Onnoemelijk veel sculpturen gingen hierdoor verloren.

Herwaardering

In de loop van de 18e, maar vooral in de 19e eeuw kregen 'oudheidkundigen' en andere kunstliefhebbers belangstelling voor de Middeleeuwen en begonnen ook middeleeuwse beeldhouwkunst te verzamelen. Zo werden de fragmenten van de Heilig Grafgroep van Oostbroek in 1898 door baron Van Boetzelaer aan het Centraal Museum geschonken (afb. 5). Hij

had de resten gevonden tijdens werkzaamheden aan zijn landhuis op het voormalige kloosterterrein. Volgens de 16e-eeuwse Kroniek van abdis Henrica van Erp werd dit Heilig Graf in het klooster geplaatst in 1494 in opdracht van abdis Maria Gruyters. Op 14 mei 1528 kwamen echter de Hollanders onder aanvoering van Jan van Belreusum, die het raam bij het Heilig Graf eruit sloegen en het Graf in tweeën braken. Nu resten nog slechts de omstanders: Maria Magdalena, Maria Salome en Maria Jakobe, en de hoofden van Johannes en Jozef van Arimathea of Nicodemus. Of de groep in 1528, later tijdens de beeldenstormen of pas na de reformatie in 1580 of de successievelijke sloop van het klooster in 1585 volledig is verwoest, is niet meer na te gaan.

De bij uitzondering bekende lotgevalen van deze sculpturen zijn illustratief voor het lot van zo vele Utrechtse middeleeuwse beelden. We mogen het wel als een wonder beschouwen dat zo veel kostbare stukken binnenkort in de tentoonstellingen in Utrecht en Aken te zien zullen zijn. Wie zo lang niet wil wachten, kan alvast een bezoek brengen aan de Domkerk om daar de zwaar beschadigde maar indrukwekkende restanten van Utrechts beeldhouwwerk te gaan bekijken. Het Heilig Graf bijvoorbeeld, of het prachtige 'Retabel van Pot' door de Meester van de Utrechtse Stenen Vrouwenkop, beide van rond 1500, of de eikenhouten deur van de sacristie, zo kunstig in 1497 door Jan van Schayck gesneden, waarvan de omlijsting werd gemaakt door zijn collega Hendrick Bontmaker (†1526).⁵

Noten

- 1 Dit artikel is grotendeels gebaseerd op: M. Leeflang, C.J.F. van Schooten (red.), *Middeleeuwse beelden uit Utrecht, 1430-1530* (Antwerpen/Amsterdam/Utrecht 2012). Deze publicatie verschijnt in november bij de tentoonstelling *Ontsnapt aan de Beeldenstorm. Middeleeuwse beelden uit Utrecht* (zie kader) en bevat bijdragen van: Truus van Bueren, Henri Defoer, Annabel Dijkema, Wim Dubelaar, Bram van den Hoven van Genderen, Reinhard Karrenbrock, Jan Klinckaert, Micha Leeflang, Annelies van Loon, Aleth Lorne, Bieke van der Mark, Tone Olstad, Bertil van Os, Sebastiaan Ostkamp, Dagmar Preisig, Ingmar Reesing, Michael Rief, Hendrik Tolboom en Marieke van Vlieden.
- 2 Th. Müller, *Sculpture in the Netherlands, Germany, France, and Spain*, (Harmondsworth 1966) 82.
- 3 Zie ook: J. Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850* (Utrecht 1997).
- 4 Het Utrechts Archief, Archief van het Domkapittel, inv. nr. 651.
- 5 E.J. Haslinghuis, C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht* ('s-Gravenhage 1965) 267, 238.

Voorbeeldig Buurtboek

Achter iedere voordeur zit een verhaal. Dat wordt duidelijk uit het mooie boek over het buurtje in Utrecht-Oost bestaande uit de zes straten van de Zeeheldenbuurt ten oosten van de spoorlijn die de Biltstraat kruist. De buurt met statige herenhuizen ontstond eind 19e eeuw en kreeg een forse uitbreiding in de jaren vijftig met de bouw van de Karel Doormanflats. Wie er woonden, wat er gebeurde tijdens de oorlog, hoe het onderlinge contact was, hoe het aanzien veranderde door de komst van gastarbeiderspensions, studentenhuizen, woongroepen en later zzp'ers (anno 2012 liefst 99!), komt allemaal beknopt aan de orde.

Het idee dat buurtbewoners vroeger veel meer contact met elkaar hadden dan nu, geldt in ieder geval niet voor dit buurtje. En dat ieder huis een geschiedenis heeft, blijkt uit de 'Gids van meer dan honderd huizen' waarmee het boek besluit. Een voorbeeld voor iedere buurt die nog een boek behoeft.

Jos van Beurden, Hans van Dijk en Sipke de Jong, Buurt van zeehelden, stille helden en andere mensen in Utrecht-Oost. Utrecht: Stichting Zes Zeehelden, 2012. 152 p. ISBN 978 90 9026712 8. € 15,-. Verkrijgbaar bij Selexyz Broese en op de adressen Willem Barentsstraat 4 en 56 in Utrecht.

Bijzondere buitenplaats

Kasteel Groeneveld, de 18e-eeuwse buitenplaats in Baarn, is altijd verbonden geweest met kunst. Niet alleen werden kasteel en park aangelegd en gerenoveerd vanuit een kunstzinnig totaalconcept en waren er veel kunstenaars betrokken bij de inrichting ervan, de bewoners van Groeneveld hebben altijd een warme relatie tot de kunsten gehad. Pieter Cornelis Hasselaer en de gebroeders Van der Dussen legden in de 18e eeuw grote kunstverzamelingen aan, terwijl het echtpaar Colson en later hun pleegdochter Mari van 1946 tot 1976 Groeneveld maakten tot een vrijplaats voor kunstenaars, schrijvers en artiesten. Tegenwoordig worden er regelmatig exposities gehouden.

In een mooi verzorgd en fraai geïllustreerd boek - nu eens niet op salontafelformaat - komen niet alleen de kunst en kunstenaars op Groeneveld aan bod. Andere hoofdstukken behandelen de geschiedenis van kasteel, park en bewoners, de voedsel- en culinaire historie en de wijze waarop het park de weerslag vormt van de natuurbeleving in de 18e en 19e eeuw.

Heimerick Tromp e.a., Kasteel Groeneveld. Een buitenplaats voor stad en land. Bussum: Uitgeverij Thoth, 2012. 240 p. ISBN 978 90 6868 596 1. € 24,95.

Utrecht en zijn voedsel

Namen als Ganzen- en Varkenmarkt, Bakker- en Pauwstraat, Lichte en Donkere Gaard herinneren nog aan de plaatsen in de Utrechtse binnenstad waar voedsel verhandeld of verbouwd werd. Maar er was meer dan de handel op markten en in winkels. Binnen- en buiten de stadsmuren werd vee gehouden en groenten en fruit geteeld en steeds meer voedsel werd aangevoerd uit verre landen.

Hoe de Utrechtse bevolking gedurende 2000 jaar voorzag in zijn voedselbehoefte is het onderwerp van *Vlaaien op de Neude*. Een slothoofdstuk beschrijft hoe de band tussen stad en zijn 'voedsellandschap' weer versterkt kan worden.

Een origineel boekje, maar met twee forse minpunten: de stroeve, opsommerige schrijfstijl en de onduidelijke kaartjes, opgebouwd uit moeilijk te onderscheiden groen- en bruintinten en met een onbruikbare legenda, niet afgedrukt naast de kaartjes, maar achter in het boek.

Frank Stroeken, Vlaaien op de Neude. 2000 jaar stadslandbouw en voedsellandschap in Utrecht. Utrecht: Terra Incognita, 2012. 100 p. ISBN 978 90 9026867 5. € 19,75.

Ook verschenen

Ton Blom, **Leusderkwartier. Een wandeling door het verleden.** Amersfoort: De Gans, 2012. 160 p. ISBN 978 90 9026806 4. € 19,95.

Bernt Feis e.a., **In het spoor van de Prins. Ontdekkingstochten langs de Oude Hollandse Waterlinie.** Z.p.: Stichting Groene Hart, 2012. 141 p. ISBN 978 90 812 4418 3. € 14,95.

Bert Jan Flim, **Onder de klok. Georganiseerde hulp aan Joodse kinderen.** Z.p.: Gibbon Uitgeefagentschap, 2012. 316 p. ISBN 978 90 913 6302 3. € 19,90 (als E-book € 4,90) Bestellen via www.gibbonuitgeefagentschap.nl. Over een groep studenten die vanaf 1942 in Utrecht en Amsterdam zo'n 800 Joodse kinderen onderbracht in pleeggezinnen.

P. van Wees (eindredactie), **Vinkeveen: van Demmerik tot Waverveen. De geschiedenis van een samenleving in het hart van de Ronde Venen.** Wilnis: Stichting Proosdijer Publicaties, 2012. 360 p. ISBN 978 90 805536 0 6. € 32,50; bestellen via www.proosdijlanden.nl

Marcel IJsselstijn, Michiel Kruidenier, m.m.v. R.P.M. Rhoen, **Zeist, geschiedenis en architectuur.** Zeist / Utrecht, Uitgeverij Kerckebosch bv / SPOU, 2012. ISBN 978 90 6720 529 0. 599 p. € 37,50. Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht deel 38.

Een goddelijke orde in de Dom

De tekeningen van steenhouwer Johannes Flentge

Werklieden tijdens de restauratie van de spits van de Domtoren te Utrecht tussen 1908 en 1912; v.l.n.r. v.d. Wijngaarden, Flentge, Haviks, v.d. Bonenkamp, Brinkhuis jr. en J. (Hannes) van Hattem.

□ FOTO W.G. BAER | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In het Museum Catharijneconvent is tot 25 november de tentoonstelling Hemelse Ontdekkingen te zien, waarbij bijzondere universitaire collectiestukken rondom het thema 'onderzoek en geloof' tentoongesteld zijn. Onder deze stukken bevinden zich architectuurtekeningen van de Utrechtse steenhouwer Johannes Flentge. Tekeningen die zonder uitleg 'de indruk wekken het werk te zijn van een bezetene'. De duizelingwekkende wirwar aan lijnen is het resultaat van Flentges zoektocht naar een 'goddelijke orde' in gotische bouwwerken.

De ruim honderd, door ene Johannes Flentge ondertekende architectuurtekeningen werden in 2008 ontdekt bij de verhuizing van het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit Utrecht. Op de grote tekeningen zijn voornamelijk afbeeldingen van gotische bouwwerken te zien, zoals details van de Franse kathedralen van Amiens en Reims, de Engelse kathedraal van Exeter en de Nederlandse Domkerk en Domtoren, met daarover een systeem van lijnen, geometrische figuren, dierenriemtekens en hemellichamen. De vondst riep allerlei vragen op. Wie was deze Johannes Flentge? Waarom zijn de tekeningen in bezit van de Universiteit Utrecht? Maar vooral: wat betekenen de lijnen, figuren en symbolen die over de bouwwerken zijn getekend?

Steenhouwer 'baas Flentge'

De zoektocht leidde eerst naar de Hilversumse onderwijzer en filosoof Johannes Flentge (1882-1956), omdat de Universiteit Utrecht cahiers van hem bezat. Mogelijk hoorden de tekeningen hierbij. De schriften leken inhoudelijk echter geen overeenkomsten te vertonen met de tekeningen. Na archiefonderzoek werd duidelijk dat de neef en naamgenoot van deze onderwijzer de maker van de tekeningen moest zijn.

Deze Johannes Flentge was een Utrechtse steenhouwer. Johannes werd in 1874 te Utrecht geboren. Zijn overgrootvader kwam oorspronkelijk uit Duitsland en was één van de vele Duitse immigranten die zich in de 19e eeuw in Nederland vestigden. Johannes kwam uit een familie van ambachtslieden. In de Nederlandse tak van de familie die na deze emigratie ontstond, kwamen veel ambachtelijke beroepen voor zoals kunstdraaier, timmerman en smid. In zijn eigen gezin werkte zijn vader, broer en jongere zus in de kunstnijverheid.¹ Johannes Flentge past als steenhouwer dus zonder meer in dit rijtje.

Waar Johannes zijn opleiding tot steenhouwer volgde, is onbekend. Wat we wel weten is dat Johannes Flentge als twintiger onder de bekende architect Petrus Josephus Hubertus Cuypers (1827-1921) gewerkt heeft aan de restauratie van de kloostergang van de Domkerk en de herbouw van het huidige kasteel De Haar. Flentge was in 1906 getrouwd met Helena Petronella van Riel, maar kreeg voor zover bekend geen kinderen.

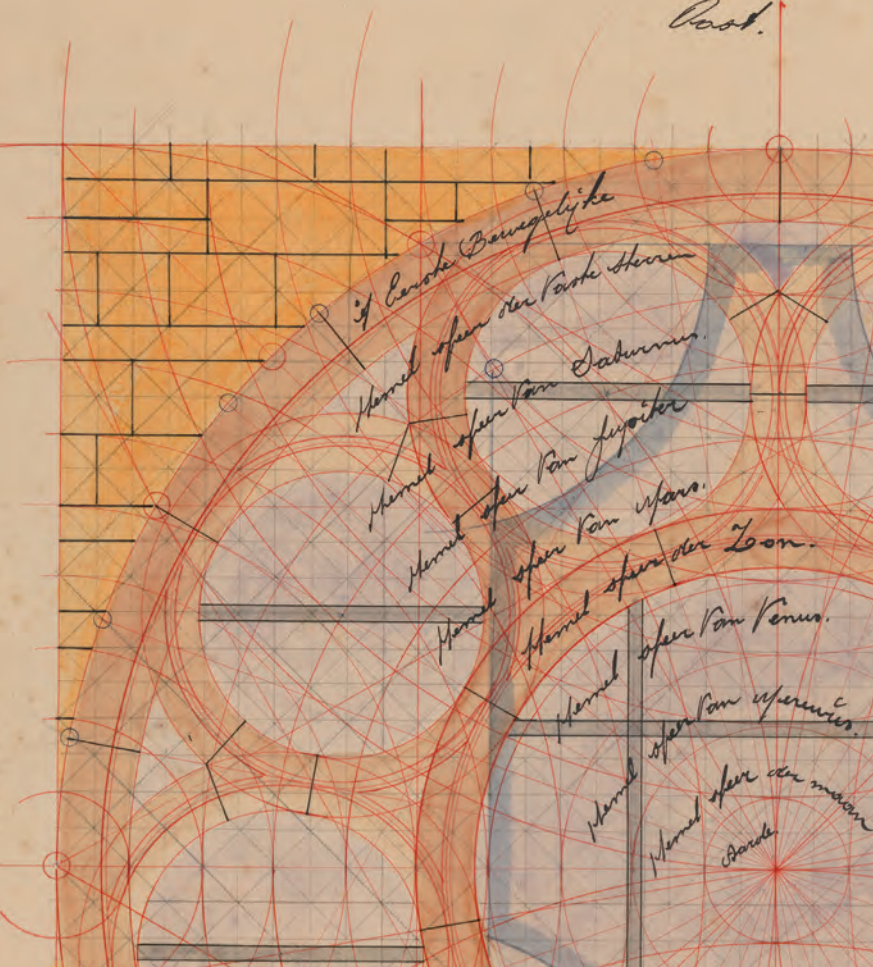

Ptolemaeus' stelsel door Johannes Hevelius in *Selenographia* (1647). Tot ver in de middeleeuwen werd het universum zo voorgesteld. Volgens Flentge was dit beeld uitgangspunt van het goddelijk maatsysteem.

□ FOTO UNIVERSITY OF CAMBRIDGE (WWW.HPS.CAM.AC.UK)

Domtoren als levenswerk

Rond zijn dertigste levensjaar kwam Flentge, eveneens onder Cuypers, te werken aan de restauratie van de Domtoren.² Johannes begon ook hier als steenhouwer, maar krom binnen een paar jaar op tot onderbaas, om in 1907 als steenhouwersbaas aangesteld te worden. Flentge bleef deze functie tot de officiële oplevering van de restauratie in 1932 vervullen, waardoor hij de bijnaam 'baas Flentge' kreeg. De restauratie van de Domtoren was volgens verschillende collega's van Flentge zijn levenswerk. Niet alleen besloeg de restauratie zo'n dertig jaar van zijn leven, ook zou Johannes zijn 'hele wezen en krachten' aan de werkzaamheden gegeven hebben. Hij werd geprezen voor zijn werkzaamheden en ontving een gouden medaille in de orde van Oranje-Nassau voor zijn inzet.³ Na de oplevering bleef Johannes Flentge thuis vanwege gezondheidsproblemen, waar hij zich bezig hield met 'studies naar de problemen van de gotiek'. Johannes overleed in 1941. Uit de overlijdensadvertentie geplaatst door zijn vrouw, blijkt dat het echtpaar woonde op Van Swindenstraat 67 te Utrecht.⁴

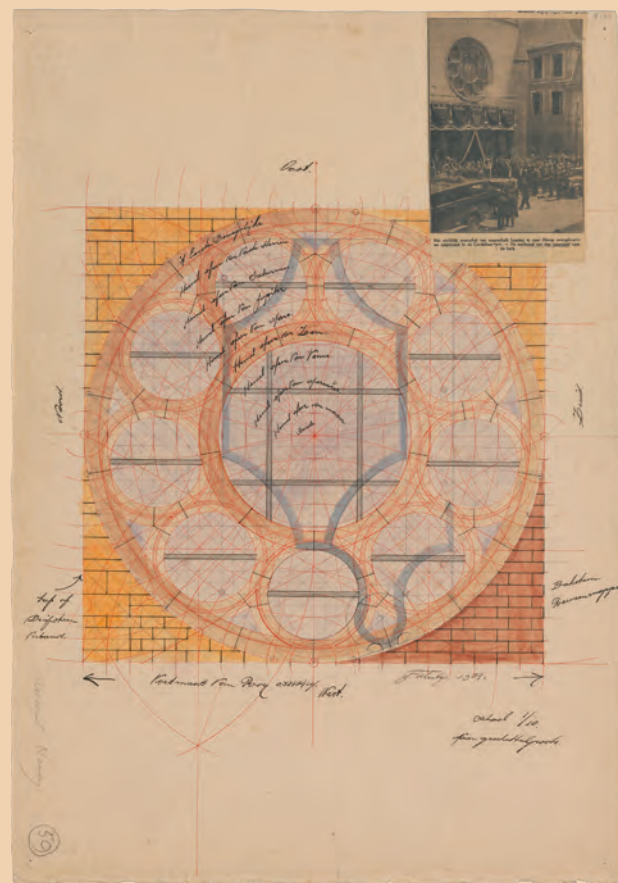
Afb. 1 Flentges systeem in een afbeelding van een roosvenster. In het systeem zijn de sferen uit Ptolemaeus' stelsel te herkennen. Tekening Flentge 59-F174 en detail.

□ BIJZONDERE COLLECTIES UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT.

Studies naar de gotiek

De gevonden tekeningen hebben niet te maken met Flentges professionele werkzaamheden als steenhouwer, maar met een meer persoonlijke fascinatie voor de Domtoren en de gotische bouwkunst. Hoewel Flentge veel van de gotiek wist en, naar het schijnt, zeker niet terugdeinsde voor discussies over de juiste uitvoering van de restauratie, had hij als steenhoudersbaas een uitvoerende en geen ontwerpende rol. De tekeningen moeten dan ook vooral niet verward worden met ontwerp- of bouwtekeningen. Gezien de aard van de afbeeldingen en de datering, moeten de tekeningen resultaat zijn van Flentges 'studies naar de gotiek'. Wat deze studie inhield en wat Flentge dus afbeeldde, is alleen bekend uit overlevering van de restauratiearchitect Theunes (Toon) Haakma Wagenaar (1908-1986). Flentge zou nogal geheimzinnig over de tekeningen hebben gedaan en zou Haakma Wagenaar als één van de weinigen bekend hebben gemaakt met zijn studies.⁵

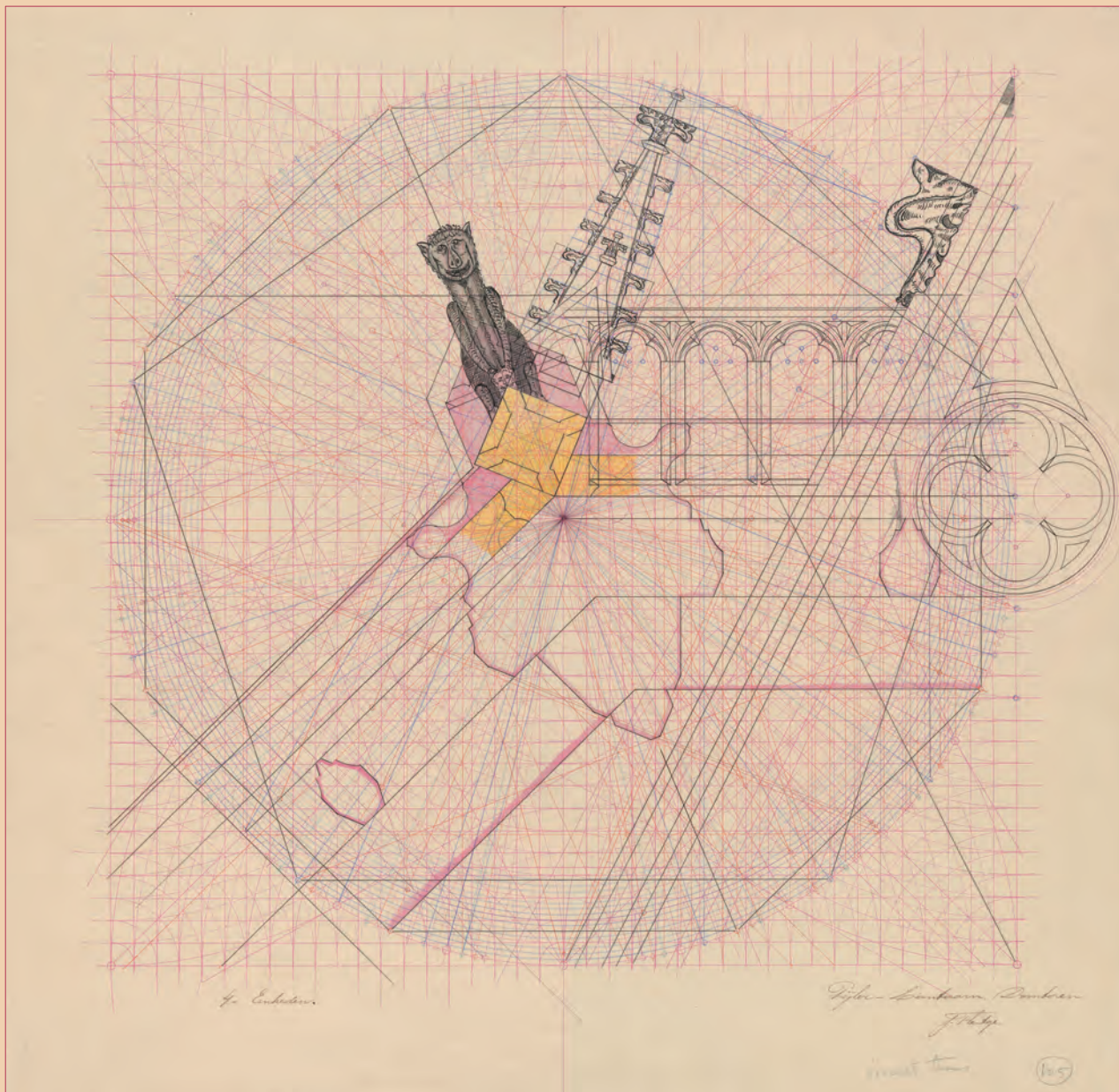
Hoe de eenvoudige ambachtsman Johannes Flentge en de geleerde en ruim dertig jaar jongere Toon Haakma Wagenaar met elkaar in contact zijn gekomen, is niet precies duidelijk. De heren kenden elkaar in ieder geval in 1935, maar zijn elkaar vermoedelijk al veel eerder tegengekomen rondom de restauratie van de Domtoren. Toon was namelijk als kleine jongen al gefascineerd door de Domtoren en

scheen vaak bij de restauratie langs te komen om de restauratiewerkzaamheden van dichtbij te kunnen bekijken.⁶ Volgens Willem Haakma Wagenaar, zoon van Toon, hadden de heren in ieder geval een goede, waarschijnlijk zelfs vriendschappelijke band. Haakma Wagenaar schreef een aantal keer over Flentge en omschreef hem als: 'een man van de bouwpraktijk', 'scherpzinnig' en 'markant', 'een vakman met een heldere kop met wijsgerige en artistieke inslag, maar bovenal een van de meest sympathieke mensen die ik in mijn leven heb ontmoet'. Het is dankzij de overlevering van Toon Haakma Wagenaar dat het een en ander bekend is over Johannes Flentge en zijn tekeningen. Vermoedelijk is het ook aan Toon te danken dat de tekeningen bewaard zijn gebleven.⁷

Geheimzinnige goddelijke maat

Volgens Toon was Johannes al 'heel zijn leven' op zoek naar een 'goddelijke maatsysteem' dat gebruikt zou zijn bij de bouw van de Franse gotische kathedraal. Omdat de middeleeuwse kathedraal symbool stond voor de stad van God ofwel het Hemels Jeruzalem, zou er eenzelfde maatsysteem gebruikt zijn als in Gods schepping: het universum. Inzicht in deze maten kon verkregen worden met behulp van geometrische wetten. Door de kathedraal vervolgens op basis van deze maatverhouding te bouwen, werd het bouwwerk een letterlijke afspiegeling van het Hemels Jeruzalem. Volgens Flentge waren alleen de grootste bouwmeesters bekend met de exacte maatverhoudingen en zijn maar een klein aantal gotische bouwwerken zuiver volgens het goddelijke maatsysteem gebouwd.

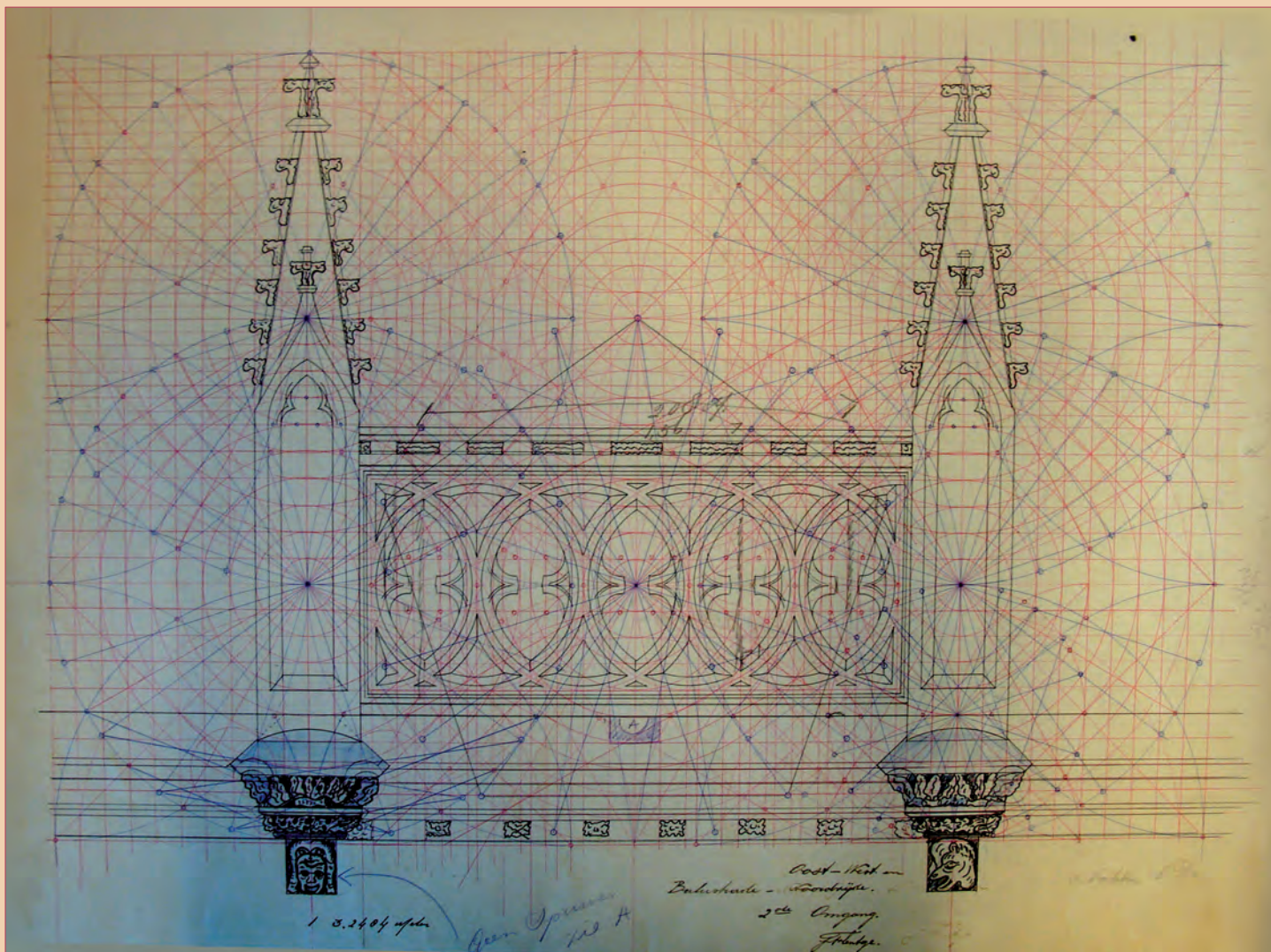

Afb. 2 Volgens Flentge werd het goddelijke systeem voor alle onderdelen van het bouwwerk gebruikt. Op deze tekening zijn plattegrond, doorsneden en opstanden van verschillende details aan de lantaarn van de Domtoren afgebeeld. Tekening Flentge 105-F159.

□ BIJZONDERE COLLECTIES UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT.

Flentge zou ervan overtuigd zijn dat de grootste bouwmeesters hun goddelijk maatsysteem baseerden op 'het stelsel van Ptolemaeus'. Deze geometrische weergave van het zonnestelsel, geïntroduceerd in de eerste eeuw na Chr. door de Griekse astroloog Ptolemaeus, werd namelijk tot ver in de middeleeuwen als juiste weergave van de kosmos gezien. Daarnaast zou de Franse koningsvoet, een middeleeuwse standaardmaat van 0,3248 meter, de belangrijkste maat zijn binnen 'de goddelijke maatvoering'. De maat zou als uitgangspunt voor het hele ontwerp gebruikt zijn, voor zowel de plattegronden en opstanden als de details. Volgens Haakma Wagenaar geloofde Flentge dat deze maat ook bij de Utrechtse Dom was toegepast in plaats van de in de noor-

delijke landen gebruikelijke Rijnlandse voet (0,3140 meter). De uitleg van Toon maakt veel aspecten uit de tekeningen duidelijk. In de wirwar van lijnen is vaak een patroon te herkennen dat overeenkomt met het stelsel van Ptolemaeus. Het universum wordt hier namelijk als een cirkel vormgegeven, opgebouwd uit concentrische cirkels, die de 'sferen' van de verschillende hemellichamen voorstellen. In het midden van het stelsel bevindt zich de Aarde. Daar omheen draaien respectievelijk de Maan, Mercurius, Venus, de Zon, Mars, Jupiter en Saturnus. Hierna volgt de sterrenhemel, de zogenaamde sfeer van de Vaste Sterren, en de buitenste sfeer van 't Eerst Bewegelijken: de sfeer die alle andere sferen in beweging zet en waarachter het verblijf van God zich zou bevinden (zie afb. 1 en detail). Lijnen uit het centrum van de cirkel verdelen die in twaalf vlakken waarbinnen de sterrenbeelden zijn aangegeven. Veel overige lijnen uit Flentges systeem kunnen als hulplijnen gezien worden. Andere geometrische vormen zijn nodig om met passer op een blanco vel een perfecte cirkel en onderverdeling in twaalf vlakken te construeren.

Afb. 3 Ontwerp van Flentge voor de balustrade op de tweede omgang van de Domtoren. Hij was ervan overtuigd dat de balustrade niet juist gerestaureerd was en maakte op basis van zijn systeem een eigen ontwerp. Op de afbeelding is tevens te zien dat Flentge hier een veelvoud van de Franse koningsvoet gebruikt als eenheid. Tekening Flentge F138.

□ BIJZONDERE COLLECTIES UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT.

In de tekeningen is daarnaast te herkennen dat Flentges systeem uitgaat van de Franse koningsvoet (0,3248 meter) of een veelvoud daarvan. Flentge heeft bij veel van zijn tekeningen namelijk deze maat genoteerd bij de schaal. De gedachte dat bouwmeesters het hele ontwerp baseerden op deze eenheid is in Flentges tekeningen te zien omdat hij dikwijls opstanden, doorsneden en plattegronden combineert binnen één systeem (afb. 2).

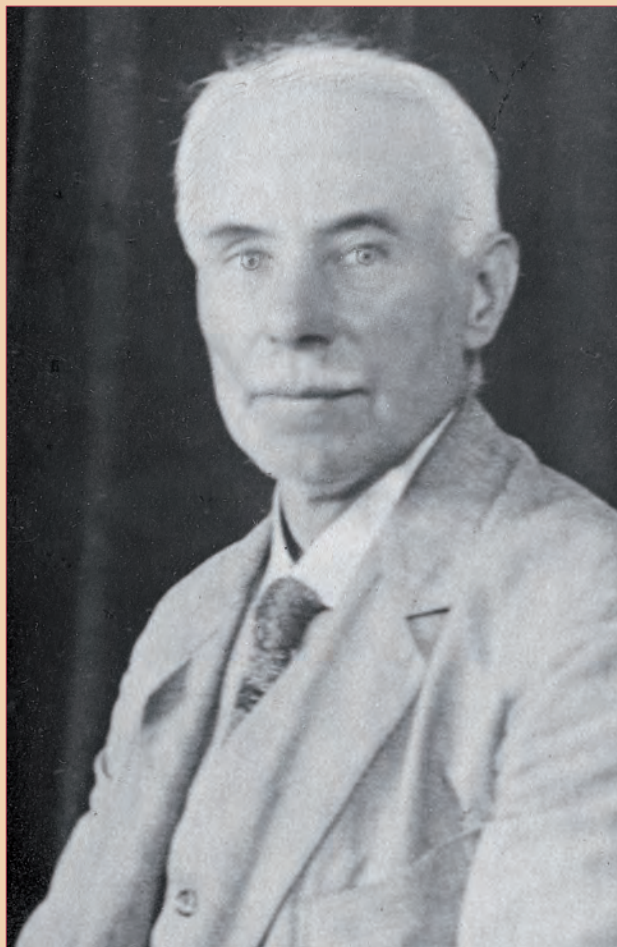
Uit de tekeningen lijkt bovendien aannemelijk dat Flentge geloofde dat de Franse koningsvoet ook bij de Domtoren toegepast is; bij deze afbeeldingen wordt evens de Franse koningsvoet of een veelvoud als maat genoteerd (afb. 3).

Een levenslange zoektocht?

Of Johannes Flentge daadwerkelijk zijn hele leven al op zoek was naar een goddelijk maatsysteem, kan uit de tekeningen minder duidelijk worden opgemaakt. Dankzij Flentges onderschriften is bekend dat veel afbeeldin-

gen na 1934 zijn gemaakt. Eén afbeelding komt uit 1907, en hoewel die geen overeenkomsten vertoont met Flentges latere systeemtekeningen, lijkt hij ook hier al op zoek te zijn geweest naar een maateenheid. Wie weet heeft Johannes tussen 1907 en 1934 veel meer tekeningen gemaakt, die niet bewaard zijn gebleven. Het is ook mogelijk dat Flentge tijdens zijn werkzaamheden als steenhouwer wel over de materie nadacht, maar nooit tijd had om zijn ideeën uitgebreid uit te werken.

In hoeverre de gesprekken tussen Flentge en Haakma Wagenaar over het onderwerp een rol hebben gespeeld in Flentges theorievorming, is niet bekend. Wel is het voor te stellen dat Haakma Wagenaar hem op de hoogte bracht van bestaande opvattingen over het onderwerp. Het zou verklaren hoe een man van de praktijk zoals Flentge aan bepaalde termen en theorieën kwam. Hij had in ieder geval aan Toon Haakma Wagenaar te danken dat hij zijn theorie bij de Franse kathedralen kon toetsen. Johannes was nog nooit buiten Utrecht geweest, maar maakte in 1937 samen met Toon een reis naar verschillende gotische bouwwerken Frankrijk. Hij nam tijdens de reis maten op van details in de kathedralen die voor hem bevestigden dat zijn theorie over de Franse koningsvoet klopte.⁸

Utrechtse steenhouwer Johannes Flentge (1874 - 1941). Datering foto onbekend.

□ COLLECTIE WILLEM HAAKMA WAGENAAR.

Waarheid of waanzin?

Haakma Wagenaar beschreef terecht dat de tekeningen zonder uitleg 'de indruk wekken het werk te zijn van een bezetene'. Maar zelfs met de uitleg van Haakma Wagenaar blijven er vragen bestaan. Zo weten we niet wat de functie is van elke afzonderlijke lijn in Flentges systeem, hoe Flentge bepaalde waar het middelpunt van het systeem geplaatst moest worden en hoe hij met dit systeem een maatverhouding kon controleren of een nieuw ontwerp kon maken. Het roept de vraag op of Flentge nu een hemelse ontdekking had gedaan, of misschien echt bezeten was. Haakma Wagenaar schrijft hierover: 'Zijn these is even intelligent als origineel, maar in de door Flentge gegeven versie te maniakaal en in zijn algemeenheid niet houdbaar.'⁹

Hoewel Haakma Wagenaar dus wel gefascineerd was door Flentges ideeën, vond hij zijn theorie toch te waanzinnig. Flentge leek wel overal een verband in te zien. Zo zou Flentges eerste les aan Haakma Wagenaar geweest zijn: 'Onthoud dat Dante is overleden in het jaar dat met de Domtoren werd begonnen.' Ook deed hij erg geheimzinnig over zijn denkbelden. Uit een dagboekfragment van Haakma Wagenaar is bekend dat Flentge tijdens de reis naar Frankrijk fluisterend met hem over zijn ideeën sprak en de medepassagiers in de gaten hield. Johannes

Flentge zou zelfs zijn vrouw niet over de precieze aard van zijn studies hebben verteld. Als mevrouw Flentge in de buurt kwam tijdens een gesprek tussen Toon en Johannes over zijn ideeën, veranderde Johannes snel van gespreks-onderwerp.¹⁰

Hoewel de theorie en het systeem van Johannes Flentge misschien iets te fantastisch zijn, hield hij zich in ieder geval niet als enige bezig met dergelijke materie. In de architectuurgeschiedenis is er dikwijls gebruik gemaakt van maatsystemen om tot een ontwerp te komen en rond het fin de siècle ontstond er een hernieuwde interesse voor het onderwerp.¹¹ Volgens Toon Haakma Wagenaar is het dan ook kenmerkend voor Flentges generatie om zich bezig te houden met maatsystemen.¹²

Voor de bewondering van zijn denkbelden en tekeningen lijkt het niet uit te maken of zijn systeem voortkomt uit waarheid of waanzin. De afbeeldingen zijn hoe dan ook zeer indrukwekkend om te zien en het zeker waard tentoongesteld te worden.

Noten

- 1 Martin Cleven, *Het begon rondom de Dom: stamboom van het geslacht Flentge* (Utrecht 2000), 31.
- 2 Th. Haakma Wagenaar, 'Honderd jaar geleden werd "baas Flentge" geboren', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 48 (1975), 4-5.
- 3 Ondertekend v. H., Titel onbekend, in: *Maandblad Oud-Utrecht* 16 (1941) 90-93.
- 4 Overlijdensadvertentie geplaatst door H.P. Flentge - van Riel, te raadplegen via de digitale studiezaal van het Centraal Bureau voor Genealogie <www.cbg.nl> (9 juni 2010).
- 5 Informatie uit gesprek met Willem Haakma Wagenaar, 17 februari 2010.
- 6 Haakma Wagenaar noemt Flentge voor het eerst in: Th. Haakma Wagenaar, *De Bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht. Proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuwsch monument* (Rotterdam 1936), 99-100. Overige informatie uit gesprek met Willem Haakma Wagenaar, 17 februari 2010, en gesprek met Frans Kipp 26 juli 2012.
- 7 Th. Haakma Wagenaar over Flentge: zie noten 1 en 6 en: *Memorandum Domtoren deel 2: de restauratie van 1901-1931* (Utrecht 1975) 90. Waarschijnlijk was hij de enige die wist wat de tekeningen voorstelden en heeft hij vermoedelijk na het overlijden van Flentge de tekeningen bij het Kunsthistorisch instituut ondergebracht. Op de tekeningen zijn nummeringen en aantekeningen in het handschrift van Toon Haakma Wagenaar gevonden, waaruit blijkt dat hij ze bestudeerd heeft en heeft willen ordenen. Informatie uit gesprek met Willem Haakma Wagenaar, 17 februari 2010.
- 8 Dagboekfragment Toon Haakma Wagenaar, privéarchief familie Haakma Wagenaar.
- 9 Th. Haakma Wagenaar, 'Honderd jaar geleden [...]'.
10 Informatie uit gesprek met Willem Haakma Wagenaar, 17 februari 2010.
- 11 Internationaal is de architect Le Corbusier bekend met zijn theorie 'Le Modulor' over de relatie tussen de menselijke gedaante, het Engelse maatsysteem en de gulden snede. In Nederland waren het vooral architecten zoals De Bazel en Lauweriks. Zij gaven een theosofische uitleg aan hun proportiesystemen. Ondanks het feit dat deze architecten hun systemen ontwikkelden in dezelfde tijd als Flentge, vertonen ze geen overeenkomsten met diens systeem.
- 12 Flentges beroep en het symbolische en mystieke aspect in zijn tekeningen roepen de vraag op of hij misschien lid was van de vrijmetselarij, waar bouwsymboliek ook centraal staat, maar dit lijkt niet het geval. Slechts enkele symbolen in Flentges tekeningen tonen overeenkomsten met de vrijmetselaarssymboliek. De typische elementen zoals de passer, winkelhaak en lichtsymboliek zijn in Flentges tekeningen afwezig. Bovendien komt Johannes Flentge niet voor in het ledenarchief van de Nederlandse Orde der Vrijmetselaren.

Ridders Duitse Orde in gevecht met Napoleon

Het Duitse Huis in Utrecht, na de restauratie, 1999

□ FOTODIENST HUA | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Tijdens de Frans-Bataafse tijd gold de Ridderlijke Duitse Orde als een feodale instelling die strijdig was met de revolutionaire gelijkheidsgedachte. Napoleon wilde zulke genootschappen opheffen en de bezittingen in beslag nemen. Dat ging, zoals blijkt uit een recent verschenen 'imposante' studie, niet zonder slag of stoot.

In de jaren 70 en 80 van de vorige eeuw behoorde een bezoek aan het archief van de Balije Utrecht van de Duitse Orde tot een vast onderdeel van de opleiding aan de Rijksarchiefschool. Mijn herinnering aan dat bezoek was dat alles met een waas van geheimzinnigheid was omgeven: een wat verscholen huis aan de Hofpoort, de donkere kapittelzaal met de schilderijen van geharnaste edellieden, en dan de archieven, verpakt in grote enveloppen met etiketten, voorzien van een zwart-wit kruis. Ook de benaming Duitse Orde gaf vooraf stof tot veel speculeren.

Die geheimzinnigheid heeft de Orde inmiddels al lang verlaten. In 1995 werden het oorspronkelijke Comman-

deurshuis en de bijgebouwen aan de Springweg na een grondige restauratie opnieuw in gebruik genomen. Het archief is professioneel gehuisvest en nu zelfs digitaal toegankelijk gemaakt.

De Orde heeft vele bezittingen in de vorm van landerijen en hoeven. De opbrengsten worden nu voor een deel aangewend voor charitatieve doeleinden, in het bijzonder ten behoeve van gehandicapten en langdurig zieken. Daarnaast hebben de ridders de afgelopen jaren veel geld uitgetrokken om hun bezittingen als kostbaar cultureel erfgoed voor een breed publiek toegankelijk te maken. Er verscheen een boek over de commandeursportretten en een publicatie over de bouwgeschiedenis wordt voorbereid. En onlangs verscheen het boek van Renger de Bruin over een cruciale periode in haar geschiedenis.

Protestantse edellieden

De Duitse Orde was een religieuze broederschap, die tijdens de Kruistochten in de 12e eeuw hulp bood bij verovering van de heilige plaatsen in Palestina. De naam Duitse Orde dankt ze aan haar ontstaan in de Duitse landen, maar na de vijfde kruistocht, waaraan ook veel inwoners van onze gewesten deelnamen, vestigde zij zich ook in de Nederlanden. De Balije Utrecht van de Duitse Orde is daarvan een voorbeeld.

Boekbespreking

Renger E. de Bruin, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht 1753-1838. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht 6. Hilversum, Verloren, 2012. ISBN 978 90 8704 281 3. 646 pagina's. € 49,-.*

In zijn boek geeft De Bruin als aanloop naar het eigenlijke onderwerp een overzicht van de geschiedenis van de Orde tot in de 18e eeuw. Het geestelijk karakter had ze toen al ver achter zich gelaten. Het was een gesloten groep van protestantse edellieden, wier familiegeslacht minstens vier generaties lang tot de adel gerekend kon worden. Het maatschappelijk engagement ontbrak nagenoeg. De Orde beheerde de bezittingen, land en pachtboerderijen en de revenuen werden onder de leden verdeeld. Slechts 3 procent werd uitgekeerd aan kerkelijke en charitatieve doelen. Terecht maakt De Bruin een vergelijking met een hedendaagse zakelijke beheermaatschappij.

De dreiging van Napoleon

Pièce de résistance van het boek is de roerige periode 1795-1815, waarin de Balije in zwaar weer kwam. In de voorafgaande patriottentijd hadden de ridders zich aanhangers van het huis Oranje getoond en bij de omwenteling in 1795 hielden ze zich dan ook muisstil. Hoewel de opeenvolgende provinciale en staatsbesturen de opheffing van dergelijke feodale instellingen, als zijnde in strijd met de revolutionaire gelijkheidsgedachte, voor ogen hadden, is het er tot 1811 niet van gekomen. *So far so good*, totdat koning Lodewijk Napoleon in 1807 besloot zijn residentie naar Utrecht te verplaatsen. Het Duitse huis aan de Springweg werd geconfisqueerd en de ridders werden genoodzaakt om de stad te verlaten. Ze vonden een pand in Den Haag dat als voorlopig verblijf dienst zou doen. Het duurde echter tot 1838 voordat de ridders weer naar Utrecht konden terugkeren.

Na de Franse inlijving in 1810 werd het menens. Napoleon besloot alle geestelijke ridderorden op te heffen en hun bezittingen in beslag te nemen. Dit keer lukte het de Utrechtse Balije niet om zich te beroepen op het feit dat het slechts een beheerstichting was. De man die het besluit van Napoleon met graagte wilde uitvoeren was Gogel, de oud-minister van Justitie onder Lodewijk Napoleon en onder Napoleon belast met de invoering van het Franse belastingsysteem in Holland. Hij was een bewonderaar van de Franse keizer en had met hem gemeen een hekel te hebben aan de aristocratie die Gogel ooit bestempelde als een stelletje 'inactieven heeren, die nooit werken geleerd hebben'.¹

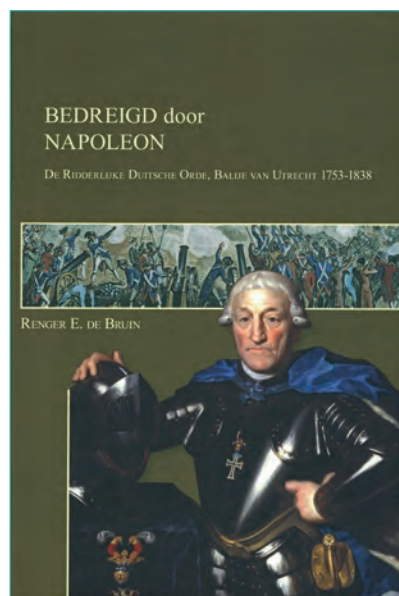
De wederwaardigheden in deze periode heeft De Bruin zeer gedetailleerd, maar boeiend beschreven: de rol van de commandeur, de vaak vergeefse lobby's in Den Haag, de verhuisperikelen, de frauduleuze rentmeesters (geen ongevoen verschijnsel in die tijd), de onderhandelingen met

Financiën in de persoon van Gogel en zijn rechterhand Elias Canneman, de soms hoog oploeiende meningsverschillen binnen het ridderlijk gezelschap, het systeem van clientelisme onder Willem I, enzovoort. Dit alles beschrijft hij mede in de context van de familiegeschiedenissen van de ridders. Een enkele keer laat De Bruin zich verleiden tot enig anachronisme, wanneer hij constateert dat de riantie traktamenten van de commandeurs van de Utrechtse Balije in de 18e eeuw in het niet vallen in vergelijking met de recente bonuscultuur van banken en grote ondernemingen, waarbij hij ook ING-commissaris Wim Kok ten tonele voert.

In 1815 wist de Balije de nieuwe vorst Willem I te bewegen tot het wettig herstel van de Utrechtse Orde. Naar aanleiding hiervan kreeg ze een groot deel van haar bezittingen terug.

Imposant standaardwerk

De Bruin heeft een imposant en interessant boek geschreven. Zijn doel was om het voor een breed publiek aantrekkelijk te maken. Dat is ook een beetje zijn valkuil geworden. Omdat hij van zijn lezers weinig voorkennis veronderstelt, heeft hij uitvoerig geschreven over de voorgeschiedenis van de Orde en de nationale en internationale ontwikkelingen van die dagen, de adels- en familiegeschiedenis en - *last but not least* - over het lokale Utrechtse verleden. Een historisch boekwerk van ruim 600 pagina's over zo'n specialistisch onderwerp zal waarschijnlijk niet de grote massa bereiken. Bovendien is de titel als gevolg van de oorspronkelijke opdracht te bescheiden. Het is immers veel meer: een goed gedocumenteerd en prachtig geïllustreerd standaardwerk over de geschiedenis van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht in het licht van haar tijd. Daarmee kunnen auteur, uitgever en opdrachtgever uitermate tevreden zijn.

Noot

- 1 Nationaal Archief, Collectie Van Maanen, 1895, inv.nr. 32 (brief Gogel 26-9-1808).

Tuinenburg bij Soest

Vroeg voorbeeld van een Utrechtse buitenplaats

In dit jaar van de Historische Buitenplaats is er veel aandacht voor buitenplaatsen en hun geschiedenis. Dat geldt zeker voor Utrecht, de provincie met de meeste buitenplaatsen per km², vooral te vinden langs de Vecht en in de 'Lustwarande' op de Utrechtse Heuvelrug. Maar hoe oud zijn die buitenplaatsen eigenlijk? Vaak wordt de oorsprong teruggevoerd op de vroege 17e eeuw maar er zijn aanwijzingen dat ook in de late middeleeuwen al buitenplaatsen in de provincie voorkwamen.

De veronderstelling dat het ontstaan van buitenplaatsen teruggaat tot het begin van de 17e eeuw komt uit veel publicaties naar voren. Middeleeuwse Utrechters hadden natuurlijk wel hun kastelen, maar die hadden vooral een praktische functie. Van genot, natuurbesef, de behoefte om zich terug te trekken uit de drukte van de stad naar de rust van het platteland, daar zou zo vroeg nog geen sprake van zijn. Vrij algemeen heerst de gedachte dat mensen in de middeleeuwen een ander natuurbesef hadden. Ze zouden bevreesd zijn voor de gevaren van het woeste woud en de ongerepte natuur, waar ze geen greep op hadden en die symbool konden staan voor het duivelse en demonische. Daartegenover wordt de buitenplaats gezien als een typisch product van het humanistische levensideaal, dat zich kenmerkte door een grote belangstelling voor natuur en landschap. In dat verband spreekt hoogleraar Erik de Jong in een recente publicatie over tuinen bij de buitenplaatsen

in de Vechtstreek over 'De buitenplaats: een dubbelideaal van natuur en kunst'. De Nederlandse, burgerlijke variant van dit ideaal zou gebaseerd zijn op de idee van rentmeesterschap en worden gevoed door de vereniging van klassieke idealen en calvinistische natuur- en levensbeschouwing.¹ Dat sluit ongeveer alles uit van voor 1580-1600. Nu wil noch kan ik in dit bestek ingaan op alle finesses rond het ingewikkelde concept 'natuurbeleving'. Wel wil ik pleiten voor een ruimere benadering van het fenomeen buitenplaats, juist omdat er een grote mate van continuïteit lijkt te bestaan.

Huys van plaisance

Essentieel in dit verband is de vraag wat een buitenplaats dan precies is. Net als bij een kasteel is het lastig om een alles omvattende definitie te geven.² In ieder geval gaat het om een verblijfplaats buiten de stad, tijdelijk (in de zomer?) of langdurig bewoond door lieden met een

niet-agrarische achtergrond en leefwijze. Geen boerderij dus. Het gebouw moet ook een zekere (architecturale) status hebben, genoeg om het te onderscheiden van de huizen of woningen van de gewone man. Dikwijls komt daar de verbinding bij met speciaal aangelegde tuinen en een cultuur van genot en genoeg van het buitenleven, van een geciviliseerd samenzijn in de natuur. Niet voor niets werd het door Pieter de Clerck rond 1550 in Lauwerrecht gebouwde huis, door Erik Tigelaar de eerste buitenplaats op Utrechts grondgebied gedoopt, in 1555 omschreven als het 'grootte huys van plaisance mitten boomgaert'.³

Kastelen met hun defensieve functie vallen dus buiten de omschrijving, hoewel het de vraag is of dat terecht is. Hoe het ook zij, voorop staat dat het gaat om een verblijfplaats van mensen die hun toevlucht zoeken op het platteland, in een oord van rust en beschaving, weg van de hitte en het stof en vuil van de zomer, en weg van de drukte en het gewoel van de stad of het hof.

De klassieke basis hiervoor vinden we al belichaamd in de Romeinse villa Hadriani te Tivoli. In het midden van de 6e eeuw bezit de Trierse bisschop Nicetius een gelijksoortig lustoord, gelegen boven de Moezel, vol prachtige tuinen. Hoewel we uit sommige eeuwen weinig concrete voorbeelden kennen, lijkt het of deze traditie zich in Italië moeiteloos voortzet. In Boccaccio's *Decamerone* (circa 1352) gaat het bijvoorbeeld om een landhuis in de heuvels met grote fraaie binnentuin, prachtige zuilengalerijen, muurschilderingen, groene weiden, stromend water, betoverende tuinen, getsjirp van krekels en grote ruikers veldbloemen. Dit lust-

Verluchting bij Augustinus De Civitate Dei, ca. 1475. Voor de Eeuwige stad ligt een ommuurde tuin, met bomen en struiken en een monumentale achthoekige fontein. De door paden verdeelde perken zijn door hekwerken omgeven.

□ UTRECHT, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, MS. TIELE 42, FOLIO 11V.

Bram van den Hoven van Genderen

*Docent-onderzoeker bij de afdeling Middeleeuwen van
het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.*

oord staat dan in contrast met de vuile en gevaarlijke stad.⁴ Het ideaal om de stad te ontvluchten is ook volop aanwezig bij de pausen in Rome en Avignon. Vanaf de 12e eeuw probeerden de meeste pausen om Rome in de zomer te mijden - hun Romeinse paleis stond dan ook wel als het 'winterpaleis' te boek. Een beter klimaat en zuivere lucht stonden daarbij voorop. Het fraaie spiegelende meer van Subiaco, de idyllische natuur, de 'zoete ontspanning' en het plezier van de natuur worden in brieven geroemd. Paus Innocentius III (†1216) treft men vaak buiten Rome aan, wandelend in de velden langs een beek, of

zittend bij een bron. Tussen 1280 en 1300 wordt het buiten Rome gelegen Vaticaan tot een luxueuze residentie omgevormd, met grote tuinen.⁵ Voor dit betoog niet onbelangrijk is dat tal van Utrechtse kanunniken als dienaars en ambtenaren van pausen en kardinalen met deze cultuur vertrouwd waren.

Jachtverblijven en uithoven

Het zou een vergissing zijn om te denken dat deze idee zich alleen tot Italië beperkte, laat staan dat die pas met het humanisme zou opkomen. Boven de Alpen ligt de basis voor het ontstaan van

buitenplaatsen in de jachtverblijven en in de beheersgebouwen van grootgrondbezit, en daarnaast in de uitbouw of verandering van kastelen. Zo hadden de koning en de adel in Engeland op het platteland tal van onverdedigde jachtverblijven of huizen die soms tot ware paleizen of residenties werden uitgebouwd.⁶ In Frankrijk zien we dezelfde trend, met steeds meer nadruk op groeiende privacy en de mogelijkheid zich terug te trekken.

Uit onze contreien is over dit soort buitenverblijven veel minder bekend, hoewel het tot de mogelijkheden behoort dat het Haagse Binnen- en Buitenhof uit een eerder jachtverblijf is ontstaan. In de 14e en 15e eeuw was het in ieder geval voorzien van tuinen, priëlen en een zomerhuis.⁷ Kort voor 1560 bouwde Hendrik van Brederode voor zijn vrouw het Renaissancekasteeltje Amaliastein als zomerverblijf; de vogelwarande (vogelpark) van de heren van Vianen in het Viaanse Bos kan hiervoor de basis zijn geweest. Kort daarvoor hadden de kanunniken van de Dom en Oudmunster, naar het voorbeeld van het huis Vleuten, door Marcelis Keldermans en Willem van Noort een kasteeltje in hun goederencomplex in Hagestein laten ontwerpen dat tot een buitenplaats uitgroeide.⁸ De uithoven van kloosters of kapittels (bijvoorbeeld de Heiligenberg of de Niënhof) kunnen, zodra ze de puur agrarische functie overstegen, aan de basis van een zomerverblijf hebben gelegen. Het duidelijkst is dit in Doorn en Mijdrecht, waar kastelen ontstonden die in het bezit waren van de Domproost en de proost van Sint-Jan. Naast hun beheersfunctie boden ze - zeker toen hun defensieve belang afnam - de mogelijkheid tot een meer landelijk verblijf. Zo

Verbeelding van de 'lente' met een tuin voor nut en gerief bij Nijenrode. Uit een serie van vier prenten van Utrechtse kastelen die elk een jaargetijde verbeelden. Hessel Gerritz, naar een tekening van David Vinckboons, eerste kwart 17e eeuw, uitgegeven door C.J. Visscher.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

A Rademaker fecit

t HUIS Int VIAENSEBOS

1607

'Ameliastein, gemeenlyk het huis in 't Viaensche Bosch geheten, met de Wapens harer Edel-heeren boven haer groote Poort verbeelt; leggende dit huis in een der vermakelykste beplantinge die te zien zyn, het vertoonde zich aldus in den Jare 1607'. Abraham Rademaker, ets uit 1725 naar onbekend voorbeeld.

□ UIT J.A.L. DE MEYERE EN J.M.M. RUIJTER, KASTEEL BATESTEIN TE VIANEN (ALPHEN A/D RIJN 1981).

schreef de kastelein van Mijdrecht tot zijn verdediging - het slot was in 1527 zonder verzet ingenomen - dat het 'nyet en was dan een huys van plaisance'.⁹

Tuinenburg te Soest

Al veel eerder komen we, eveneens in de handen van een geestelijke, een huis tegen dat de eigenaar kon gebruiken om zijn bezit te beheren, maar dat hem vooral plezier kon verschaffen. In juni 1377 vermaakte Gerrit van Amerongen, kanunnik van Oudmunster, aan zijn kapittel een huis en landerijen in de parochie Soest. Ze waren gelegen 'naast zijn grote huis' dat Gerrit bewoonde 'in tijden wanneer hij in Soest placht te verblijven'. De naam dat hij aan het huis gegeven had, was Tunenborch oftewel Tuinenburg.¹⁰ Uit een latere belening weten we dat hij het huis zelf had laten bouwen.¹¹ Gezien

zijn geboortjaar (circa 1300) komen daarvoor het tweede en derde kwart van de 14e eeuw in aanmerking. Helaas is niets bekend over het uiterlijk van het huis. Uit de naam Tuinenburg kunnen we wel afleiden dat het een aanzienlijk stenen huis was dat prestige moest geven ('burg'). Hoewel 'tuinen' oorspronkelijk omheinen betekent, wijst het hier toch op onze betekenis van 'tuin'. Gerrit bezat een groot claustraal huis in Utrecht, zodat we echt aan een 'buitenplaats' mogen denken. Mogelijk is het huis wel omgracht geweest en hebben we hier te maken met een soort 'stenen kamer', een aanzienlijk stenen huis dat in gebruik was bij het beheer van goederen.¹² Dat past ook bij de status en achtergrond van de kanunnik. Hij was de zoon van ridder Wouter van Zuilen en Dousa van Stoutenburg. Zijn familie speelde een aanzien-

lijke rol in de Stichtse politiek en was via het geslacht Grauwert ook met Utrechtse machthebbers verzwagerd. Ze waren onder andere gerechtsheer van Soest, wat goed de band van Gerrit met Soest kan verklaren.¹³ Zelf was de kanunnik leenman en vertrouweling van de bisschop, kortstondig deken van Oudmunster (1331) en in een hoogoplopend en soms gewelddadig geschil met de neef van de paus gewikkeld om de proosdij van Oudmunster (1346-1348). Als compensatie voor het opgeven van zijn claim werd hij tot proost van Sint-Severinus in Keulen benoemd. Hij was dan ook een rijk man. In Tuinenburg valt één van Utrechts oudste buitenhuizen te herkennen.

Kastelen als buitenhuis

En hij is niet de enige Utrechter geweest die over een huis buiten Utrecht kon beschikken. Aan de ene kant vinden we hoge edelen als de heren van Brederode en Montfoort, of hun vrouwen, die huizen binnen Utrecht bezaten of bewoonden. Aan de andere kant is er een hele reeks

Van bekende buitenplaatsen zijn geen afbeeldingen, terwijl er ook afbeeldingen zijn van buitenplaatsen die onbekend zijn of niet met zekerheid geïdentificeerd kunnen worden. Volgens Ir. R. Meischke, 'Buitenverblijven van Amsterdammers voor 1625', in Zeventigste Jaarboek Genootschap Amstelodanum (p. 96) is de zwartwit-afbeelding een 'Onbekend landhuis bij Soest' (Tuinenburg?) door Antonie van Borssum (1630-1677). Volgens Paul Brusse e.a., Tien eeuwen Maartensdijk (Utrecht 2001) met de ingeleurde ets, ook van Van Borssum, gaat het om Slot Toutenburg in Maartensdijk.

van Utrechtse families geweest, die door koop, huwelijk of erfenis in het bezit kwamen van een kasteel, een versterkt huis of een (voorloper van) een buitenhuis buiten Utrecht. Dit werd des te meer in de hand gewerkt, omdat veel oude Utrechtse families een achtergrond als bisschoppelijke ministeriaal hadden waardoor ze ridder konden worden of makkelijk met ridderlijke families konden trouwen. Uiteindelijk zijn hiervan tientallen voorbeelden te vinden uit de periode tussen 1350 en 1530.¹⁴ Kastelen en huizen als Gunterstein, Groenewoude en Drakestein zijn zelfs door Utrechtse families gesticht. Andere huizen als Rhijnauwen, Amelisweerd, Heemstede, Clarenborg, Moersbergen, Oudaen, Voorn, Sandenburg, Wulven of huis Te Vliet zijn kortere of langere tijd in handen van voorname Utrechtse families gekomen. Takken uit een familie als Gra(u)wert waren bijvoorbeeld eigenaar van huizen als Grauwert bij Vleuten, Hinderstein, Vuylcoop en Snaafburg. Van een huis als Oudaen wordt vermoed dat het al in een zeer vroeg stadium als buitenhuis werd gebruikt. In 1507 verpachtte de Utrechtse deken Herman van Lokhorst het huis Lokhorst, waarbij een tuinman zou

helpen voor de 'wilgen, populieren, eiken, essen, elzen, appel-, peren-, pruimen- en kersenbomen'. Ook hier ligt een verblijf als buitenplaats voor de hand.¹⁵ Instellingen als de Paulusabdij - met een tuin die de graaf van Leicester in 1587 claimde om in te wandelen - en abdij Oudwijk beschikten over een wijngaard, en ook elders zien we veel aandacht voor boomgaarden, zoals bij huis Overdevecht (1438). Dit weerspiegelt de karakteristieke combinatie van nut en gerief: een boomgaard om uit te eten of het hout van te gebruiken, maar ook om van de aangelegde omgeving te genieten of over de natuur te peinen.

Een oud ideaal

Ideeën over tuinen, over de symboliek van de natuur en de verhoudingen in de schepping zijn al oud. Natuurlijk bleven deze niet onveranderd, maar typisch bur-

gerlijk zijn ze noch in de 15e noch in de 17e eeuw. Wel zien we al vroeg families met een hoofdverblijf in Utrecht ook als eigenaar van versterkte huizen of stenen kamers buiten de stad. Zeker nadat deze huizen hun defensieve rol in de 15e eeuw grotendeels hadden verloren, bleven er nog drie functies over. Nog altijd gaven ze de bezitter status en konden ze dienen voor het beheer van landerijen. Ze bleken echter ook geschikt om de drukte en het vuil van de stad te ontvluchten en zomers de geneugten van het land te proeven. In de kern verandert hier in de 17e eeuw of later weinig aan. Wel zien we dat door de toegenomen welvaart nieuwe groepen als de Amsterdamse kooplieden of andere nieuwkomers hieraan deel krijgen. Verbeterde verbanden, nieuwe modes en in mindere mate een grotere veiligheid bepalen dan de invulling van het ideaal, maar dat ideaal zelf is bepaald niet nieuw.

Noten

- 1 Erik A. de Jong, 'De buitenplaats: een dubbelideaal van natuur en kunst', in: Inge Dekker en Henriëtte Emaar (red.), *Vechtse paradijzen. Tuinen bij buitenplaatsen in de Vechtstreek* (Houten 2012) 4-7.
- 2 Zie bijvoorbeeld Fred Vogelzang en Jacqueline Vroemen die het terecht eerder bij een 'omschrijving' houden: '2012. Jaar van de Historische Buitenplaats', in: *GM Kwadraat* 12 (2012) 5.
- 3 Erik Tigelaar, 'Pieter de Clercks "huys van plaisance". Het eerste buitenhuis op Utrechts grondgebied', in: *Tijdschrift Oud-Utrecht* 78 (2005) 119.
- 4 Giovanni Boccaccio, *Decamerone* (vert. Frans Denissen; Amsterdam 2003) 23-26.
- 5 Agostino Paravicini Bagliani, *La cour des papes au XIIIe siècle* (Parijs 1995) 31-45; idem, *Le corps du pape* (Parijs 1997) 204-207.
- 6 Thomas Beaumont James, *The palaces of medieval England* (Oxford 1990) 38, 40, 50, 54-55, 58, 84, 93-99, 106, 129-130 en 166.
- 7 J.G. Smit (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad* dl. I (Zwolle 2004) 28-32, 108-110, 121-123. Kort over tuinen van de Gelderse hertog en de bisschop van Utrecht: Gerard Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1992) 237 en J. Sterk, *Philips van Bourgondië 1465-1524. Bisschop van Utrecht, protagonist van de renaissance* (Zutphen 1980) 58.
- 8 Ton Fafanie en Elisabeth Stades-Vischer, *Vianen. Geschiedenis en architectuur* (Utrecht 2010) 53-56.
- 9 Frits Doeleman, *De heerschappij van de proost van Sint Jan in de Middeleeuwen 1085-1594* (Zutphen 1982) 106-107.
- 10 Het Utrechts Archief, Archief kapittel Oudmunster, inv. nr. 150. Voor de locatie van het huis Jan H.M. Hilhorst en Jos G.M. Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk van de achtste tot de zeventiende eeuw* (Hilversum 2001) 63, 68-69 en 121-122.
- 11 HUA, archief Bisschoppen inv.nr. 109-b1: fol. 40r (in mijns heren manne tot Zoes): 'Jan Wolfert bastaert van Arkel: Huus ende hofstede dat her Gherijts van Ameronghen prost tot Sinte Severins tot Colen ende canonic tot Oudemunster tUtrecht tot Zoes dede maken alsoe alst ghelegen is te houden tot enen onversterfeliken leen.'
- 12 Hoewel dat voor Tuinenburg niet opgaat, geven Arie Manten en Marinie Laméris (*Breukelen. Geschiedenis en architectuur*, Utrecht 2008, 36-38) interessante voorbeelden van het gebruik van 'stenen kamers' als zetel van een gerechtsheerlijkheid.
- 13 Hilhorst en Hilhorst, *Soest*, 132-137. Voor bijzonderheden over de kanunnik de biografische notitie die ik eertijds op internet zal plaatsen.
- 14 Zie de lemmata in B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995).
- 15 Ibidem, 287 en 351.

Wilhelm II begeleidt prinses Juliana naar haar plaats in de eetkamer van Huis Doorn tijdens het huwelijksfeest van prins Louise Ferdinand en Kira Kirillowna op 4 mei 1938.

□ ONTWIKKELGELATINEZILVERDRUK BRIGITTE VON KLITZING EN ERNST SANDAU, COLLECTIE HUIS DOORN

‘Een ademtocht uit de oude keizerlijke heerlijkheid’

De culinaire gewoonten op Huis Doorn 1920-1941

Wat stond er op tafel in Huis Doorn tijdens het verblijf van de verbannen Duitse keizer Wilhelm II? Dankzij dagelijks bijgehouden menu- en wijnboeken kunnen we dat precies reconstrueren. Bovendien zijn serviesgoed en tafellinnen bewaard gebleven. In de laatste aflevering over Utrechtse eetculturen: aan tafel met de keizer.

Huis Doorn dankt zijn bekendheid voornamelijk aan de laatste bewoner van het huis, de Duitse ex-keizer Wilhelm II. Wilhelm vlucht op 10 november 1918, na de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog, naar het neutrale Nederland. Hij brengt de eerste anderhalf jaar van zijn ballingschap door als gast van graaf Godard Bentinck op Kasteel Amerongen. In 1920 betreft hij, samen met zijn echtgenote Auguste Victoria, Huis Doorn en hij bewoont deze buitenplaats vervolgens tot aan zijn overlijden in 1941.

De overgang van het luxueuze hofleven in Berlijn en Potsdam naar het eenvoudiger bestaan in Doorn is voor Wilhelm een grote omschakeling, ook al zijn hierover nooit concrete uitspraken van de ex-keizer opgetekend. In Doorn leidt hij een relatief simpel en teruggetrokken bestaan.

Teufel-Salat en Schweden-Bombe

In Doorn besteedt Wilhelm II, nu hij keizer af is, veel tijd aan tuin en park, waarbij hij niet schroomt om zelf de handen uit de mouwen te steken. Ook sociale bezigheden bezorgen hem afleiding. Hij ontvangt

Wendy Landewé

Conservator Museum Huis Doorn.

niet alleen uitnodigingen voor lunches en diners bij zijn nieuwe Nederlandse vrienden, maar hij nodigt ook zelf gasten uit met het verzoek naar Doorn te komen. Zo uitgebreid als in het *Stadtschloß* te Berlijn of in het *Neue Palais* in Potsdam zijn deze ontvangsten niet, want daarvoor ontbreekt het in Doorn aan ruimte, mensen en middelen, maar in zeker drie gevallen is er sprake geweest van een uitgebreide festiviteit in Huis Doorn.

Als Wilhelm II op 5 november 1922, iets meer dan een jaar na het overlijden van zijn eerste vrouw Auguste Victoria, trouwt met de twintig jaar jongere prinses Hermine Reuß ältere Linie, wordt dit huwelijk gesloten op Huis Doorn. Verschillende gasten wonen de inzegening van het huwelijk bij en Sigurd von Ilseman, vleugeladjutant van de keizer, merkt in zijn memoires over de ceremonie op: 'Ik keek zwijgend naar deze [...] vorstelijke gasten in gala-uniform, en dacht aan de vergane keizerlijke pracht en praal; dit was vandaag een ademtocht uit de oude keizerlijke heerlijkheid'. Er is sprake van een *Mittags-tafel* en een huwelijksdiner. Het diner vindt echter niet plaats op Huis Doorn, maar op Kasteel Amerongen. Hierover merkt Wilhelm de volgende dag tegen Von Ilseman op dat het eten voortreffelijk was. Gedineerd op Huis Doorn wordt er wel ter gelegenheid van het huwelijk op 4 mei 1938 van prins Louis Ferdinand van Pruisen, de favo-

Teufel-Salat voor 6 personen

500 gram rundvlees
2 pepers (uit een potje)
3 tomaten
250 gram uien
1 eetlepel azijn
¼ theelepel zout
8 eetlepels tomatenketchup
zout en peper
500 ml water

Kook het rundvlees en snijd het in fijne reepjes.
Haal de pepers uit het potje en snijd deze ook in kleine reepjes.
Snijd vervolgens de tomaten in blokjes.
Snijd de 250 gram uien in schijven.
Breng het water met 1 eetlepel azijn aan de kook.
Fruit hierin de ui glazig, neem de uien daarna uit de pan, uit laten lekken en even in de koelkast laten rusten.
Meng na enige tijd alle ingrediënten goed door elkaar met de tomatenketchup en voeg daarbij zout en peper naar smaak toe.
Laat de salade drie tot vier uur staan zodat alle smaken zich goed vermengen.

riete kleinzoon van de keizer, met groothertogin Kira Killowna, een achterkleindochter van koningin Victoria van Engeland. Een Russisch-orthodoxe huwelijksmis vindt plaats in Potsdam en het protestantse huwelijk wordt gesloten op Huis Doorn. Een diner sluit de festiviteiten in Doorn af. Hierbij zijn ook Nederlandse gasten aanwezig, onder wie prinses Juliana en prins Bernhard. Wilhelm II begeleidt de prinses persoonlijk naar de voor haar bestemde plaats aan de eetkamer-tafel. Een foto, gemaakt op precies dit moment, leert ons veel over de entourage van dit diner. De keizer is gekleed in groot uniform en prinses Juliana draagt een galajapon met bijpassende hoed. De tafel is feestelijk gedekt met zilver, glaswerk uit Silezië en porseleinen serviesgoed en bij elk bord ligt een naamkaartje. Een grote met bloemmotieven versierde 19de-eeuwse zilveren pronkluchter siert het midden van de tafel. De pronkluchter, een van een set van twee uit 1839 en 1844, en de glazen, alle met het monogram FR (= Fredericus Rex) bevinden zich nog in de collectie van Huis Doorn.

Het menu voor deze *Hochzeitstafel* verraadt de afkomst van zowel bruid als bruidegom. Geserveerd worden *Überbackene Hummer* (zeekreeft), *Brüsseler Poularde* met *Teufel-Salat* en het nagerecht bestaat uit *Russisches Tee-Eis* en *Käsegebäck*. Typisch Duits is de *Teufel-Salat*, een zoet-scherpe salade met onder meer vlees en uitjes. De *Russische Tee-Eis*, een nagerecht van thee, ijs en slagroom vormt een toepasselijke zoete afsluiting van de feestelijke maaltijd.

Ook de 80e verjaardag van de ex-keizer in 1939 wordt groots gevierd in Doorn. In totaal nemen 72 personen deel aan een feestelijke lunch en diner. Het lunchmenu vermeldt zeetong, Praagse ham, duivelsalade, kip, rode kool en bavarois. 's Avonds wordt een heldere ossenstaartsoep geserveerd, waarna kreeft met asperges, kalfsrug met champignons en een *Schweden-Bombe*, een soort moorkop.

Aardappels, groente, vlees

Tegenover deze feestelijke ontvangsten staat het 'Doornse sleurleven', dat minder sprankelend is. Het leven in Doorn is eentonig en kent een vast dagritme. Hoewel Wilhelm II zich niet meer hoeft te

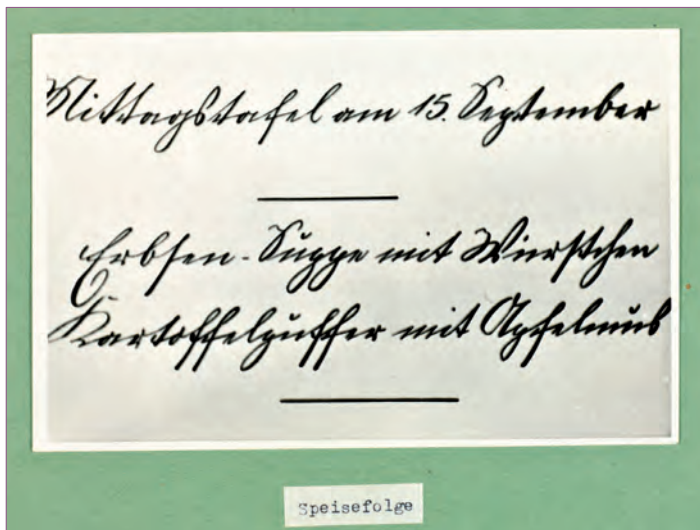

Foto van menukaart door J. Gutschmidt gemaakt in 1933. Op het menu van 15 september dat jaar staat Erbsen-Suppe mit Würstchen en Kartoffelpuffer mit Apfelmus.

□ COLLECTIE HUIS DOORN

haasten, is er van lang natafelen vaak geen sprake. Lady Borah Bentinck, een nicht van graaf Godard Bentinck, schrijft in haar memoires dat de ex-keizer zijn lunch altijd bijzonder snel nuttigt. Om 13.00 uur is de tafel gedekt en om 14.00 uur belt de keizer vaak al weer naar Amerongen om zichzelf voor een bezoek aan dit kasteel uit te nodigen. Oud-huisknecht Wim van der Heijden vertelt dat Wilhelm zeer weinig eet en daarom zo snel van tafel is: 'Zodra hij klaar was drukte hij op een belletje dat onder de tafel zat en dan moesten wij afruimen, of de overige gasten nu klaar waren of niet'.

Als er geen gasten zijn in Doorn, dineert Wilhelm II eenvoudig. Hij houdt van de traditionele Duitse keuken en is een liefhebber van *Rheinwein* en Hongaarse Tokajer. Interessant zijn de archiefstukken uit het huisarchief van Wilhelm II, die bewaard worden bij Het Utrechts Archief, en inzicht geven in de het dagelijkse menu en de consumptie van alcoholhoudende dranken.

In de periode 1920 - 1941 is van dag tot dag in een *Weinbuch* en in menuboeken bijgehouden welke wijnen zijn ingekocht, welk lid uit de ex-keizerlijke hofhouding welke wijnen drinkt en wat er op tafel komt. De *Tageszettel der Hof-Kellerei zu Haus Doorn* leren ons dat er vooral *Rheinwein* en wijn uit het Moezelgebied geschonken wordt. Er wordt ingekocht in Duitsland maar ook bij NV Wijnhandel M. Kempinski & Co in Amsterdam. De menuboeken laten zien dat het eten eenvoudig is; het menu voor de *Abendtafel* van 16 april 1925 bestaat bijvoorbeeld uit 'Roastbeef, Gemüse, Obst'. De menuboeken vermelden daarnaast wie die dag de tafelgasten zijn. Bovendien kunnen we er uit opmaken dat het personeel dezelfde gerechten opgediend krijgt. Vooral verse groente eet Wilhelm graag, met een hoofdgerecht van vlees, soep vooraf en een toetje na.

Veel groente en fruit wordt op de buitenplaats zelf geteeld. Nu nog herinneren een bakstenen tuinmuur en de overblijfselen van een langgerekte broeibak in het park aan de vroegere moes- en kweektuin van Huis Doorn. Hierdoor beschikken Wilhelm II en zijn hofhouding het hele jaar door over verse groente, vers fruit, kruiden en bloemen. Op een luchtfoto uit 1938 is de moes- en kweektuin, die gelegen was ten noordoosten van het hoofdhuis, goed te herkennen. Ook al is het menu doorgaans eenvoudig, de tafel wordt wel altijd rijk gedekt. Wilhelm II eet van een porseleinen tafelservies, het *Neuosier-Tafel-Service-Berlin*, dat tussen 1889 en 1914 in opdracht van de keizer voor al zijn paleizen is vervaardigd bij de *Königliche Porzellan Manufaktur* in Berlijn. Naast het bord van Wilhelm ligt

Luchtfoto van Huis Doorn, gemaakt door de luchtvaartafdeling op 12 augustus 1938 met linksonder de moes- en kweektuin.

□ FOTOCOLLECTIE HUIS DOORN

altijd de zilveren *Kaisergabel*. Deze vork, voorzien van het monogram WR (= Wilhelm Rex), is speciaal voor hem gemaakt door de firma SY & Wagner. Hiermee kan hij zowel prikken als snijden. Door zijn gehandicapte linkerarm kan Wilhelm niet met mes en vork eten, zoals zijn disgenoten. Het tafellinnen is van damast en voorzien van het ingeweven wapen van het geslacht Hohenzollern.

Vorstelijk vertoon

De culinaire gewoonten op Huis Doorn in de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw zijn goed te reconstrueren. De documentatie in Het Utrechts Archief, de rijke fotocollectie van Huis Doorn en het bewaard gebleven kostbare tafellinnen, porselein en decoratieve zilver op tafel schept enerzijds een beeld van Huis Doorn als een echo van de rijke Berlijnse hofcultuur. Ook als voormalig staatshoofd in ballingschap hechtte Wilhelm II nog steeds veel waarde aan vorstelijk vertoon. De wijn- en menuboeken leren ons daarentegen ook dat de gevallen keizer eenvoudig kon waarderen en in Doorn graag vasthield aan culinaire tradities uit zijn vaderland.

Bronnen

- Archief (ex-)keizer Wilhelm II, Het Utrechts Archief, toegangsnr.14, inv. nrs. 119, 136; 394-408 (*Menuboeken met vermelding van tafelgasten*); 411 (*Weinbuch 1920-1943*); 412-416 (*Dagstaten van de voorraad alcoholhoudende dranken van de hofkelder van het huis Doorn 1920-1940*).
- Bas, C. van der, *Keizerlijk Groen. Landgoed Huis Doorn* (Doorn 2012).
- Bentinck, N., *Keizer Wilhelm II in Amerongen en Doorn* (Doorn 1995).
- Birsner, E., *Königliche Tafelfreuden. Menükarten europäischer Höfe* (Dortmund 1980).
- Gabler, J., en J. Julier (red.), *Kaiserlicher Kunstbesitz aus dem holländischen Exil Haus Doorn* (Berlin 1991).
- Ilseman, Sigurd von, *Der Kaiser in Nederland. Aantekeningen van de laatste vleugeldijadant van Keizer Wilhelm II uit Amerongen en Doorn 1918-1923* (Baarn 1968).
- Jonge, J.A. de, *Wilhelm II* (z.p. 1986).
- Schadt, H., en I. Schneider, m.m.v. J. Yperlaan, *Kaiserliches Gold und Silber. Schätze der Hohenzollern aus dem Schloß Huis Doorn* (Berlin 1985).

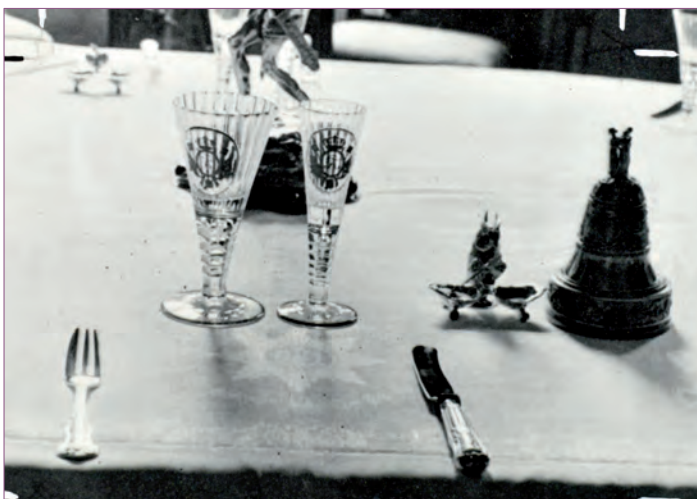

Foto (detail) van bestek, glazen en tafelbel van de keizer.

□ COLLECTIE HUIS DOORN

Agenda en berichten

Vereniging

Najaarsledenvergadering

Het bestuur van Oud-Utrecht nodigt de leden uit voor de najaarsledenvergadering 2012 op *donderdag 15 november* 19.30 uur in de Lutherse Kerk, Hamburgerstraat 9 in Utrecht. Inloop vanaf 19.00 uur. Agenda en bijlagen vindt u los bijgevoegd bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 12 oktober* houdt Wim Zwanikken een lezing onder de titel 'Geschiedenis aan een zijden draadje: snippers uit de administratie van de firma Welsing en Zwartendijk, fabrikanten in zijden en half zijden stoffen te Utrecht'. Hij baseert zich op de vondst in 2001 door Bertus Damen, onderhoudsschilder van het Utrechts Monumentenfonds, van een pakket 18e-eeuwse documenten uit de bedrijfsadministratie van de fabriek aan de Oudegracht.

Op *vrijdag 9 november* verzorgen Theo Poort en Arie Noordermeer, respectievelijk voorzitter en secretaris van het Utrechtse Klokkenluiders Gilde, een presentatie over Utrechts klokken en hun luiders. Enkele vragen die aan de orde komen: Hoe zijn de Utrechtse luidklokken ontstaan? Hoe evolueerden ze naar beiaarden? Welke bijzondere gebruiken en welke schatten zijn er verbonden met de Utrechtse klokken en wat doet het Utrechtse Klokkenluiders Gilde? *Het Historisch Café vindt plaats om 17.00 uur in de Smeezaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40, Utrecht. Toegang gratis.*

Excursie Singelplantsoen

Onder leiding van bioloog en cultuurhistoricus Bert Maes vindt op *woensdag 10 oktober* een rondwandeling plaats door het Utrechtse Singelplantsoen, een van de oudste openbare parken in ons land met nog veel bomen uit de tijd van aanleg (vanaf 1829). Ontwerper J.D. Zocher en later diens zoon L.P. Zocher schiepen met boomgroepen, doorkijkjes en niveauverschillen een uniek park met een lengte van bijna vijf kilometer. Tijdens de excursie is er speciaal aandacht voor bijzondere bomen en de relictten van de oude verdedigingswerken. *De wandeling van ongeveer anderhalf uur start om 14.00 uur op de Mariaplaats bij de kloostergang. Deelname kost € 5,-. Opgeven uitsluitend op maandag 8 oktober tussen 10.00 en 12.00 uur bij Anne Marie Molensky (030) 258 11 20 (niet inspreken op voice-mail).*

Presentatie Jaarboek 2012

Op *zondag 25 november* zal de jaarboekpresentatie plaatsvinden in de Catharinakathedraal aan de Lange Nieuwstraat 36 in Utrecht. Bij deze gelegenheid zal ook het middeleeuwse handschrift 'Processionale van een Utrechtse Kapittelkerk', waarover Casper Staal in 2011 zijn Van der Mondelezing hield, worden overgedragen aan de directeur van Museum Catharijneconvent. De middag wordt afgesloten met een borrel in het museumcafé van het Catharijneconvent. Het programma begint om 15.30 uur, de kerk is open vanaf 15.00 uur.

Andere organisaties

Genealogiedag in Het Utrechts Archief

Op *zaterdag 6 oktober* vindt vanaf 10.00 uur tot 16.00 uur in Het Utrechts Archief de HCC!-genealogiedag plaats met een informa-

tiemarkt, informatie over genealogische computerprogramma's, lezingen over het thema van de Maand van de Geschiedenis - 'Arm & Rijk', rondleidingen en een spreekuur genealogie.

Voor meer informatie, zie www.genealogie.hcc.nl. Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Utrecht. Toegang is gratis.

Ledenkorting concerten Accademia Amsterdam

Op historische Utrechtse locaties presenteren Accademia Amsterdam en solisten herontdekte (cantate-)muziek van de ten onrechte vergeten meester F.W. Zachow (1663-1712) en van diens jeugdleerling G.F. Händel (1685-1759). Leden van Oud-Utrecht kunnen deze concerten en het diner op vertoon van dit nummer of van een kopie van deze pagina met korting bijwonen.

Op *vrijdag 5 oktober* vindt er om 20.15 uur een concert plaats in de Willibrordkerk, Minrebroederstraat 21, Utrecht. Reductieprijs € 15,- (normaal € 18,-). Het Concert Culinair op *vrijdag 2 november* speelt zich af in het Pausshuize, Kromme Nieuwegracht 49, waar koks van Huize Molenaar een luxediner verzorgen. Leden kunnen hieraan deelnemen tegen betaling van € 79,- (normaal € 85,-).

Meer informatie op www.zachow.amstelimpresariaat.nl en een voorproefje op www.youtube.com/AccademiaAmsterdam. Kaarten, te bestellen via (0900) 1330, www.tickets.amstelimpresariaat.nl of aan de zaal 30 minuten voor aanvang. Om u te verzekeren van plaatsen bij het Concert Culinair, bel 0624 254 791.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 85e jaargang nr. 5 / oktober 2012 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 6: 1 november 2012

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220 en RonDom, Damplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Projectontwikkeling Bemiddeling Verhuur Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Een lidmaatschap van de Vereniging Oud-Utrecht heeft u veel te bieden:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis

Een lidmaatschap is nu extra aantrekkelijk!

In 2013 viert de vereniging haar *90-jarig bestaan* met:

- een groot verjaarsfeest (maart)
- een bijzondere buitenexcursie (juni)
- een culturele manifestatie (oktober)
- een co-productie met het 70-jarig Utrechts Monumentenfonds (november)

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Bent u al lid?

Maak dan een ander lid! Voor slechts € 30,- per jaar wordt u lid of kunt u iemand daarvoor opgeven.

Meer informatie

Kijk op www.oud-utrecht.nl of stuur een email: ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Oud@Utrecht⁹⁰